

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Одељење за историју

Мастер рад

**Хладни рат на шаховској плочи: улога Југославије у мечевима
Фишер-Спаски 1972. и 1992. године**

Ментор:

др Радина Вучетић

Студент:

Јована Перишић ИС19/53

Београд,

септембар 2020. године

Садржај:

Предговор.....	3
1. Увод.....	10
1.1. Ривалитет у домену спорта.....	10
1.2. Идеолошка борба на шаховској плочи у Хладном рату.....	13
1.3. Југославија између Источног и Западног блока.....	16
2. „Меч века“ у Рејкјавику 1972. године.....	21
2.1. Упоредни портрети: Роберт Фишер и Борис Спаски.....	21
2.2. Значај „меча века“ за Хладни рат.....	32
2.3. Упоредна анализа југословенске, америчке и совјетске штампе о мечу.....	51
3. Југославија у улози организатора „меча века“ 1972. године.....	59
4. Реванш-меч између Фишера и Спаског 1992. године.....	78
4.1. Улога Сједињених Америчких Држава у санкцијама упереним ка СР Југославији.....	78
4.2. Значај Фишеровог учествовања у мечу и поглед југословенске штампе на његов долазак у СР Југославију.....	85
Закључак.....	95
Списак извора и литературе.....	101

Предговор

Када је почело да долази до развоја историјске науке у XX веку појавом школе *Анала*, њихово позиционирање историје као проблемске науке чији је основни задатак формулисање хипотезе, допринело је знатном проширивању круга интересовања историјске науке – пре свега ка економији, друштву и култури.¹ Овај моменат је утицао на то да се у истраживање укључе и друге методе друштвених наука. Спорт као део веома значајног и комплексног друштвеног феномена лакше тумачимо и разумемо употребом мултидисциплинарног приступа, односно коришћењем још једне важне хуманистичке науке – социологије. Пошто тема захтева анализу укрштања спорта, односно шаха и политике у Хладном рату, са акцентом на два шаховска меча, једна од незаобилазних тема у оквиру овог истраживања и проучавања јесте политизација одређеног спортског догађаја. Подручје спорта, као вишедимензионалног и веома сложеног феномена, обухвата различите аспекте. За нашу причу, најбитнији је политички аспект који се односи на спорт као средство политике.

Предмет истраживања овог мастер рада јесу два изузетно важна спортска догађаја која су значајно променила историју шаха у другој половини XX века, али и поглед на сам спорт као средства исказивања идеолошке надмоћи у периоду Хладног рата. Рад претежно прати причу о светском шаховском шампионату одржаном у Рејкјавику 1972. године и реванш-мечу одржаном 1992. године у Савезној Републици Југославији. Поред тога, базира се и на осветљавање оних делова живота личности које су круцијално важне за ову тему – Американца Роберта Фишера и Руса Бориса Спаског, односно, на период њиховог активног шаховског стваралаштва који је уско био повезан са тадашњим политичким тенденцијама. Док у раду говоримо о односу шаховских велемајстора и развоју дешавања око мечева, ми суштински говоримо и о односу две, односно три државе у том периоду - Сједињених Америчких Држава, Совјетског Савеза и Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (касније Савезне Републике Југославије). Управо због тога је важно истаћи да овај рад није посвећен класичним спортским догађајима и њиховом извештавању, већ представља покушај да се кроз њихову анализу да приказ укрштања

¹ Јовановић, Мирослав, Радић, Радивој, *Криза историје: српска историографија и друштвени изазови краја 20. и почетка 21. века*, Београд, Удружење за друштвену историју, 2009, стр. 26.

шаха и политике и да као једно од тумачења објасни зашто и како је спорт, односно шах, у том периоду представљао одраз хладноратовске идеолошке подељености.

Тема овог рада уједно и одређује хронолошке оквире истраживања и писања. Иако су у питању два спортска догађаја јасно дефинисана годинама (у питању су 1972. и 1992. година), у раду ћемо мало изаћи из датих временских оквира како бисмо што боље објаснили комплексност ове теме, јер се ради се о мечевима који су имали изузетну идеолошку позадину. Значај теме се управо и огледа у годинама одвијања мечева, јер су се одигравали током самог врхунца Детанта седамдесетих година и распада Југославије деведесетих година. Поред тога, кроз актере мечева ми можемо стећи бољи увид у то како су они били искоришћени у политичке сврхе како би одређени блок скренуо пажњу на себе, јер су представљали две зарађене стране.

Период којим се бавимо у овом раду јесте Хладни рат, који је успоставио нови међународни поредак у којем су носиоци биле две идеолошки супротстављене стране – Сједињене Америчке Државе и Совјетски Савез. Борећи се за свој утицај у свету, кроз политику, економију и културу, обе државе су покушавале да шире своју идеологију. Посматрајући из тог угла, и спорт је представљао средство државне политике, како би на тај начин одређена држава остварила своју надмоћ у свету али и идеолошки приближила одређене земље к себи. Кроз спорт ми можемо боље да увидимо како се развијао однос између појединих држава и коју улогу је сам спорт остваривао у тим односима. У овом раду ће то бити односи првенствено Сједињених Држава и Совјетског Савеза, а потом и однос Југославије са обе супериле. Током анализе међународних односа већ напоменутих држава, трудићемо се да их не изузмемо ван контекста Хладног рата, поготово јер је спорт у том периоду служио као алтернативно поље борбе.

У уводном делу рада дат је општи контекст Хладног рата, спорта и шаха у Хладном рату, као и положаја Југославије на светској политичкој али и шаховској сцени током шездесетих, седамдесетих и деведесетих година XX века. Прво поглавље се бави мечом између Роберта Фишера и Бориса Спаског у Рејкјавику 1972. године. Кроз ово поглавље бавили смо се упоредном анализом протагониста меча са акцентом на преплитање политике и шаха, самим мечом и његовим значајем за културу и политику Хладног рата, као и упоредном анализом југословенске, америчке и совјетске штампе. Друго поглавље је

посвећено Југославији и питању њене улоге у организацији меча. У њему је покушано да се објасни зашто је Југославија одједном повукла понуду. У последњем делу рада највише се бавимо питањем санкција уведених 1992. године према СР Југославији, односно ратом на простору бивше Југославије, њеној спољној политици, и о томе зашто су санкције уведене, ко их је увео, и шта су оне подразумевале. Такође се бавимо и реванш-мечом Фишер-Спаски одржаном исте године на Светом Стефану у и Београду, услед ембарга и под покровитељством Јездимира Васиљевића.

Током целог рада се тежило квалитативном начину истраживања, односно кретању од података ка теоријама.² Приликом методолошке анализе извора највише је био коришћен компаритивни метод. Овај метод је коришћен пре свега зато што се тема рада бави личностима, односно догађајима који су представљали директну рефлексију супротности две идеологије. Кроз призму спорта, односно шаха у хладноратовској и постхладноратовској ери ми приказујемо како су контрасни системи тих идеологија изгледали, односно како су се њихови основни постулати и политичке тежње огледале кроз спорт – шах.

Истраживање је рађено у Архиву Југославије, где је прегледан фонд Шаховског савеза Југославије. Фонд је несређен и непотпун, јер га нико није користио двадесет година уназад. Највише садржи телеграме између шаховских федерација на простору бивше Југославије са Светском шаховском организацијом. Поред телеграма, у посебној кутији где се налази домаћа и страна штампа, има прегршт извештаја са Конгреса Светске шаховске федерације (ФИДЕ) из разних година. С обзиром да је у питању тема из опште савремене историје, која се проучава на простору Србије, постојао је извештај са проблем са изворима. Тема је генерално таква да Архив Југославије није био од велике помоћи, односно потребно је скупити још извора како би се рад употпунио. Како би дали конкретне одговоре на одређена питања потребно је користити руске изворе и изворе ФИДЕ који се налазе у Холандији. Такође, значајно би било и коришћење фонда Танјуга за 1972. године при Архиву Југославије, међутим, баш за ту годину је назначено да су уништена документа.

² Popadić, Dragan I dr, *Alatke istraživača: Metodi I tehnike istraživanja u društvenim naukama*, Beograd, Clio, 2018, str. 576.

Посебну проблематику је представљао лик Спаског, утолико јер не постоји литература о њему, а до извора нисмо могли доћи, те су нека круцијална питања за њега остала и даље отворена за тумачење. Такође, због мањка извора у Архиву Југославије, питање зашто је Југославија повукла понуду током организације меча у Рејкјавику 1972. године остало је neodговорено. У давању одговора на ово питање би можда помогли интервјуи појединих живих сведока из тог времена који су уједно и учествовали у организацији. Пре избијања Ковид-19 пандемије се тежило коришћењу усмених извора (oral history), путем квалитативних истраживања у виду интервјуа вођеним са југословенским шаховским велемајсторима и другим лицима подобним за ову тему. Међутим, услед пандемије нисмо били у могућности да ступимо у контакт са њима, поготово из разлога јер су у питању старија лица. Одређене празнине које су постојале на почетку истраживања су одгонетнуте захваљујући новинару Радио Београда, Мирославу Нешићу, који ми је поред прегршт информација уступио и два оригинална тонска записа који представљају сећања југословенске шахисткиње Милунке Лазаревић³. На једном од та два се појављује и сам Спаски. Захваљујући другом тонском запису отворена су нова тумачења која се тичу београдске организације меча 1972. године.

Због проблема приликом рада са изворима услед њиховог недостатка, други део истраживања се заснивао на анализи штампе која се налази у Народној библиотеци Србије. С тим да је у питању спортска тема која се бави светским догађајем, селекција новинских чланака је била јако тешка. Пред нама је био задатак да откријемо малобројне битне чињенице и да их претворимо у историјске, али да уз то елиминишемо бројне небитне чињенице као неисторијске.⁴ У анализи све три стране било је потребно да се стекне увид у више различитих америчких и совјетских новинских листова, међутим то је било немогуће, јер је мало шта од тога било доступно у Народној библиотеци и на интернету. Стога је у раду коришћен само амерички *Њујорк тајмс* (The New York Times) и руска *Правда*. Због проблематике догађаја би најбоље било да су могле и друге руске новине да се користе, попут *Известије*, *ТАСС-а* и *Спорт експреса*. Што се тиче анализе

³ Када је ФИДА 1976. године увела титулу женског велемајстора, те исте године ју је добила југословенска шахисткиња Милунка Лазаревић. Поред титуле велемајстора, две деценије касније је однела и награду „Радоје Домановић“ за литерарни допринос из области шаховског новинарства. Била је аутор многих чланака и репортажа из области шаха у разним домаћим и страним часописима и новинама. (преузето из: Шаховски савез Београда, *Београд – метропола шаха*, Београд, 1997, стр. 127)

⁴ Kar, Edvard H, *Šta je istorija?*, Beograd, Umetničko društvo Gradac, 2001, str. 15.

југословенске штампе, ту су се користиле највише *Политика*⁵, *НИН*, *Политика експрес*, *Вечерње новости* али и многе друге (*Борба*, *Vreme*, *Duga*, *Тетро*, *Свет*, *Спорт*, *Ослобођење*, *Vjesnik*).⁶ Тема је таква да је био велики изазов пронаћи у мору новинских чланака потребне информације, утолико јер је већина новинских листова извештавала више са те спортске стране него са политичке. Приликом анализе штампе из 1992. године је било мало лакше, али је опет постојао извештај проблем због ограничења на београдској штампи. Из тог разлога није могла да се добије шира слика, утолико горе јер су мање више објављивали готово исте текстове са неким минималним променама. Водило се рачуна о томе који су чланци у питању, којим језиком су писани, о чему говоре, ко је аутор и какав однос има према теми о којој пише. На тај начин, новински текстови су нам у раду помогли да одговоримо на поједина питања која су важна за стварање шире слике о датим догађајима и протагонистима. У зависности од тога колики део стране је заузимао одређени догађај и где се налазио на тој страни, ми можемо закључити у којој мери су уредници сматрали одређену вест важном.⁷ Треба узети у обзир и то да су одређене новине заступале режимске ставове тога времена и да су и ти текстови који су објављивани били управо под утицајем тих режима.

Коришћена је стручна литература за приказивање општег контекста и прилика у свету и Југославији током Хладног рата, са акцентом на седамдесете и деведесете године.⁸ За истраживање литературе највише су коришћене Народна библиотека Србије, Библиотека града Београда, библиотеке одељења са Филозофског факултета у Београду (пре свега за историју и социологију), библиотека Шаховског клуба Светозар Глигорић – Глига из Панчева, као и литература из кућне библиотеке. За приказ спорта и његове улоге

⁵ Gredelj, Stjepan, *S onu stranu o gledala. Istraživanje promena modela komunikacije u jugoslovenskom društvu na osnovu analize sadržaja pisanja listova BORBE i POLITIKE u periodu od 1945. do 1975. godine*, Beograd, Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, 1986.

⁶ Штампа за историчаре представља најважнији објављени примарни извор. Захваљујући штампи, ми стичемо бољи увид у најутицајније политичко-друштвене догађаје и ставове тога времена. Уз опрезан приступ и добру анализу могуће је успешно реконструисати жељени догађај.

⁷ Vella, Stephen, „Newspapers“, *READING PRIMARY SOURCES: The Interpretation of Texts From 19th and 20th Century History* (ed.) Dobson, Miriam and Ziemann, Benjamin, New York, 2009, str. 192-209.

⁸ Stojanović, Dubravka, *Radanje globalnog sveta 1880-2015: vanevropski svet u savremenom dobu*, Beograd, Udruženje za društvenu istoriju, 2015; Hobsbawn, Eric, *Age of Extremes: the short twentieth century: 1914-1991*, London, Abacus, 1995; Joksimović, Aleksandra, *Srbija i SAD: bilateralni odnosi u tranziciji*, Beograd, Čigoja, 2007; Vučetić, Radina, *Koka-kola socijalizam*, Beograd, Službeni glasnik, 2019⁸; Dimić, Ljubodrag, *Jugoslavija I Hladni rat. Oglеди o spoljnoj politici Josipa Broza Tita (1944-1974)*, Beograd, Arhipelag, 2014; *The Cambridge History of Russia: Volume 3, The Twentieth Century*, United Kingdom, Cambridge University Press, 2006.

у Хладном рату претежно је коришћена литература на страним језицима.⁹ Што се тиче теме шаха у Хладном рату, постоји извесна проблематика која се огледа у томе да се питањем шаха као део феномена спорта не баве историчари или пак социолози, већ искључиво новинари и шахисти. То је један од разлога зашто су оне написане без потпуног осврта на све важне елементе ових догађаја, са нестручним „набацивањем“ информација, са одређеним бројем грешака, и без неког већег контекста веома битног за период и причу коју обрађујемо. Литература је написана више из угла спорта, односно са такмичарским духом те је самим тим за ужу и одабрану публику, а не за ширу читалачку масу. Други проблем јесте тај да готово сва мало квалитетнија литература за меч из 1972. је написана на страним језицима и није објављена код нас. Због тога је постојала додатна проблематика долажења до одређених извора и литературе. Што се тиче меча из 1992. године, литература не постоји, самим тим је теже било доћи до веродостојних информација и појединих одговора. Такође, треба узети у обзир да за детаљну анализу догађаја из 1992. године је потребно да прође тридесет година као временска дистанца после које се отварају документа у архивима.

Један од најосновнијих циљева рада јесте, да кроз призму мечева прикажемо њихове политичке позадине, културно-друштвену улогу, међусобну повезаност и коју је улогу Југославија имала у њиховим одигравањима. Тежићемо да у раду одговоримо да ли је постојала могућност да је Југославија отказала понуду због одређеног политичког притиска. Спорт и његово тумачење ништа не значи ако се не гледа кроз политички контекст. Стога ћемо се трудити да то и урадимо, поготово јер је и шах кроз историју морао да буде стављен у шири контекст. Тежићемо да на што потпунији и веродостојнији начин прикажемо под којим међународним околностима су се шаховски „меч века“ и реванш-меч одиграли, која је била улога медија као пропагандног средства, као и то како су мечеви утицали на друштво и историју шаха иначе. Кроз анализу меча из 1992. године потрудићемо се да одговоримо зашто Фишер долази у СР Југославију да одигра реванш-меч усред грађанског рата и ембарга. Покушаћемо да одговоримо који су били његови скривени разлози, а који су били скривени разлози Јездимира Васиљевића, односно да ли је иза целе те приче стојао српски председник Слободан Милошевић и ако јесте који су

⁹ Riordan, James, „Soviet Sport and Soviet Foreign Policy“, *Soviet Studies*, Vol. 26, No. 3, 1974; Levermore, Roger and Budd, Adrian, *Sport and international relations. An emerging relationship*, London, Routledge, 2004; Louis, Victor and Jennifer, *Sport in the Soviet Union*, Great Britain, Pergamon Press 1980².

били његови разлози за овакав догађај. Главни циљеви рада се претежно базирају на то да треба дати одређене одговоре, односно да кроз целокупно анализирање ми константно морамо постављати питање - зашто се нешто десило али и када, односно који је целокупни контекст.¹⁰

¹⁰ Kar, Edvard H, *Nav. delo*, str. 64,78.

1. Увод

1.1. Ривалитет у домену спорта

Други светски рат који се водио на обе хемисфере, поред људских и материјалних уништења, са собом је однео и стари међународни поредак. Свет је постао идеолошки и интересно подељен. Марта 1946. године, Черчиловим говором у Фултону који уједно и означава незваничан почетак Хладног рата, постаје јасно како је свет идеолошки и интересно подељен.¹¹ Водећу улогу у новонасталим околностима носиле су две суперсиле које су биле савезнице у Другом светском рату. У новој констелацији снага дошло је до идеолошког сучељавања Сједињених Америчких Држава и Совјетског Савеза, што је резултирало стварањем два супротстављена блока. Ране Другог светског рата још нису биле залечене, а свет је кренуо у нову политичку поларизацију и борбу за доминацију у свету. Поприште спорова је обухватило цео свет – од Кореје до Вијетнама, преко Грчке и Немачке, Анголе и Мозамбика, до Никарагве и Кубе.¹² Читав свет је живео у константном страху од атомског рата на помолу – трка у наоружању. Ово је био сукоб двеју држава – две идеологије у областима политике, уметности, културе, забаве, спорта, људских права, свакодневнице.

Обе земље су веровале да је будућност њихова, јер су сматрале да се свет неизбежно креће у правцу циљева које су оне поставиле. Хладни рат је претрпео озбиљну трансформацију шездесетих година и завршио се падом Берлинског зида.¹³ Баш као што су Први светски рат и бољшевичка револуција дефинисали почетак „кратког“ XX века, тако је завршетак Хладног рата, уједињење Немачке и распад СССР-а означио његов крај.¹⁴ Распадом СССР-а је званично окончан Хладни рат, а њиме се распао биполарни

¹¹ Према његовим речима, од Шћећина на Балтику до Трста на Јадрану повучена је „гвоздена завеса“ од које су се источно нашле многе земље под утицајем Совјетског Савеза. <https://winstonchurchill.org/resources/speeches/1946-1963-elder-statesman/the-sinews-of-peace/> (10. август 2020)

¹² Јовановић, Мирослав, *Срби и Руси 12-21. век (историја односа)*, Београд, Народна библиотека Србије, 2012, стр. 153.

¹³ *The Cambridge History of the Cold War. Vol 1, Origins*, (ed.) Melvyn P. Leffler, Odd Arne Westad, Cambridge, Cambridge University Press, 2010, str. 399-400.

¹⁴ Ерик Хобсбаум, један је од најзначајнијих британских и неомарксистичких историчара XX века. Формулисао је тезу о „кратким“ и „дугим“ вековима. На тај начин желео је да истакне разлику између дугих историјских процеса и краћих момената у историји. У том контексту поредио је „дуги“ деветнаести век који је трајао од Француске револуције до Првог светског рата, са „кратким“ двадесетим веком који се завршио падом Берлинског зида и комунизма, а тиме је и окончано такозвано „доба екстрема“; *The Cambridge History of the Cold War. Vol 1, Origins*, str. 356.

систем међународних односа, који је формиран након Другог светског рата.¹⁵ Завршетком једне ере деведесетих година, свет се из биполарног преобратио у униполаран. Међутим, завршетком Хладног рата међународни сукоби нису престали, те ћемо се сложити са мишљењем Ерика Хобсбаума - да је завршетак Хладног рата показатељ да није дошло до краја међународног сукоба, већ до краја једне ере.¹⁶

Хладни рат је носио са собом трку за престижом, у којој су се Сједињене Државе као и СССР користиле најразличитијим средствима. Биполарни ривалитет и систем масовне пропаганде се пренео са политике и на друга поља. Спорт је у периоду друштвено-политичких немира током Хладног рата био један од ретких арена за директно надметање две суперсиле, које су одбациле употребу оружја за решавање непомирљивих разлика међу њима.

Спорт је одувек играо важну улогу у животима милиона људи широм света. Ако бисмо пратили развој људске цивилизације кроз историју, можемо приметити да је спорт као производ друштва прешао дуг пут развоја до своје експанзије у XX веку. Спорт уједно представља и веома моћно пропагандно средство, путем чијег истраживања и тумачења можемо стећи потпунији увид у одређени период из прошлости. Питер Берк је у једној од својих монографија објаснио како су дипломате почеле да увиђају важност спорта за промоцију нације, поготово од тридесетих година прошлог века, ако не и пре.¹⁷ Спорт, друштво и међународни односи су одувек били дубоко испреплитани, те нам анализа спорта може помоћи да употпунимо слику међународних односа али и друштвеног контекста. Подручје спорта, као вишедимензионалног и веома сложеног феномена, обухвата различите аспекте. За нас је најбитније објаснити значење културног и политичког аспекта. Културна димензија спорта читава се кроз чињеницу да је спорт један културни феномен, који обухвата значајан сегмент савременог друштва. Политички аспект се односи на спорт као оруђе у рукама политике. Неретко је спорт био и остао у служби одређене доминантне идеологије или државних интереса.¹⁸ Одувек је постојала извесна тенденција уплитања политичара у спорт, у сврху сопствене политичке промоције

¹⁵ Видети у: Stojanović, Dubravka, *Radanje globalnog sveta 1880-2015: vanevropski svet u savremenom dobu*, Beograd, Udruženje za društvenu istoriju, 2015.

¹⁶ Hobsbawn, Eric, *Age of Extremes: the short twentieth century: 1914-1991*, London, Abacus, 1995, str. 255-256.

¹⁷ Levermore, Roger and Budd, Adrian, *Sport and international relations. An emerging relationship*, London, Routledge, 2004, str. 3.

¹⁸ Radenović, Sandra, *Sport I društvo: sociologija sa sociologijom sporta, sociologija sporta*, Beograd, Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja, 2017², str. 141.

и промовисања спорта као фактора националног престижа. Политика је више злоупотребљавала спорт како у прошлости, тако и данас, него што га је на прави начин „користила“. У периоду Хладног рата је посебно било свеprisутно (зло)употребљавање спорта у циљу ширења идеологије и стицања предности.

Услед економске кризе која је уследила након рата, спорт је представљао неку врсту забаве, поготово код омладине. Бављење спортом после Другог светског рата није још било професионализовано, те је стога спорт више био схваћен као допунско занимање. Такмичарски смисао спорта, био и остао, јесте да он производи победнике и побеђене.¹⁹ Оно што се никако не сме изгубити из вида јесте то да би свака спортска победа одређене државе или стране била тумачена као њена победа у идеолошком смислу. Ово супериорно надметање је посебно било свеprisутно у периоду Хладног рата. Одмах после одржавања „буржоаске“ Олимпијаде у Амстердаму 1928. године, један дописник за данске новине је дојавио из Москве: „За неколико година, остаће само две сјајне спортске нације: са једне стране буржоаска, а са друге нација пролетеријата – Америка и Совјетски Савез.“²⁰ Судаћи по анализи послератних Олимпијских игара, ово се данас може чинити тачним.

По завршетку Другог светског рата, совјетски спорт добио је нов подстицај и перспективу. Све је могуће било рађено како би се популаризовала наводна племенитост спорта и истакла важност физичке културе. Важно је истаћи да је СССР, за разлику од периода пре Другог светског рата, сада под новим околностима активно иступао на међународној спортској сцени. Користио је вешта манипулативна средства у спортској конфронтацији за Западом. Москва је подржавала међународну политичку конкуренцију, као средство демонстрирања социјалистичке надмоћи али без потезања оружја. У двадесетогодишњем периоду од 1952. до 1972. године, СССР је континуирано градио улогу спорта у свом друштву и дипломатији. Совјетска жеља да демонстрира своју надмоћ кроз спорт и политички такмичарску атмосферу, коју су две суперсиле неговале, показује да је оваква врста такмичења између њих била далеко већа од саме дефиниције спорта као физичке активности.

¹⁹ Nešić, Miroslav, Radenović, Sandra, *Život kroz sport*, Beograd, Prosveta, 2016, str. 54-55.

²⁰ Louis, Victor and Jennifer, *Sport in the Soviet Union*, Great Britain, Pergamon Press, 1980², str. 8.

Са друге стране „гвоздене завесе“, спорт је у земљама капиталистичког света био посматран као такмичарски, национални и елитистички. Из угла Југославије, спорт је на Западу био окарактерисан као средство „за скретање пажње народних маса од горућих социјалних и економских питања“.²¹ Постојале су разлике у приступу и начину популаризовања спортских такмичења.²² Смештање спорта у капиталистички контекст и његову подређеност економским законима капитализма, се односи на његову све већу данашњу комерцијализацију. Запад је уграђивао спорт у тржиште међународног капитализма, које је стално ширило своје границе, како тада тако и данас.

Спорт је од 1952. па све до 1992. године, био један од ретких арена за директно надметање две суперсиле, које су одбациле употребу оружја за решавање непомирљивих разлика међу њима. Корејски и Вијетнамски сукоби показују да су две суперсиле напуштале систем директног ратовања између њих. Међутим, то је било само површно истинито. Корејски и Вијетнамски ратови су заправо били сукоби између „мањих“ сила у подељеним земљама. Ти су ратови војно и финансијски подржавали јаче нације у сукобу на релацији исток-запад, али нису утицале на директну конфронтацију суперсила на домаћем или страном тлу.²³ Са смањењем директног ратовања, нешто се морало појавити као замена за решавање одређених проблема уместо директних сукоба. Резултат тога је био да је свако међународно такмичење, посебно спортско, постало потенцијално ново бојно поље.

1.2. Идеолошка борба на шаховској плочи у Хладном рату

Можда и као најзахтевнија интелектуална игра, шах је као и уметност, култура и наука, готово увек био уско повезан са приликама на међународној сцени. Сходно томе је и шах имао своје место у политици, али и у друштву јер је доприносио усвајању одређених културних вредности и норми. Као веома корисно пропагандно средство, шах је у Хладном рату заузимао посебно место, како би одређени блок скренуо пажњу на себе и исказао своју супериорност свету. Током Хладног рата био је искоришћен као

²¹ Мијатов, Никола, *Спорт у служби социјализма: југословенско искуство 1945-1953*, Београд, 2019, стр. 456.

²² Милорадовић, Горан, *Лепота под надзором: совјетски културни утицаји у Југославији: 1945-1955*, Београд, Институт за савремену историју, 2012, стр. 338.

²³ D'Agati, Philip, *The Cold War and the 1984 Olympic Games. A Soviet-American Surrogate War*, PALGRAVE MACMILLAN, New York, 2013, str. 7.

алтернативно бојно поље услед блоковске борбе. Борба се није водила између шаховских играча, већ између њихових држава, а играчи су само били средство на путу ка доминацији. Како у спорту, тако и у шаху, оно што је било важно јесте какав утисак остављају акције актера по међународне односе, односно, колико играчи ризикују национални престиж своје државе. Ова констатација ће се можда најбоље огледати у примеру одигравања фамозног „меча века“ у Рејкјавику 1972. године, али и многих других који ће уследити након њега.

Много пре него што су Совјети кренули да остварују велики утицај у другим спортовима, њихово изврсно умеће у шаху је привлачило дивљење Запада. У земљи уништеној од Првог светског рата, револуције и колективизације, држава је одлучила да покрене експеримент укључивања шаха у прихваћени систем вредности који је комунистичка револуција донела са собом. Поставља се питање зашто су Руси након Руске револуције баш у развој шаха улагали толико труда и новца (за разлику од других спортова). Један од могућих одговора би био тај да је шах био сигурно место од „опасних размишљања“ код људи, колико год то нека игра као интелектуална активност може бити. Међутим, временом се показало као супротно, јер је шах у другој половини XX века био изузетно политизован у идеолошке сврхе, поготово у СССР-у. Шах је у СССР-у постао саставни део стереотипног погледа на совјетско друштво, што му је, наравно, управо и била намера. Како би се што боље разумела улога и значај шаха за СССР током Хладног рата, мора се прво објаснити његова улога у периоду Стаљиновог тоталитарног режима. До популаризације шаха нагло долази у време постојања СССР-а, захваљујући пажњи која му је била у том периоду посвећена. До своје смрти, Стаљин је поклањао извесну заинтересованост за шах, надгледајући и контролишујући његове маневре заједно са остатком совјетског државног врха. Стога су се уз Стаљина могла наћи и друга значајна совјетска политичка имена, попут Жданова и министра спољних послова Молотова. Молотов је шах ценио управо због његове пропагандне вредности на Западу. Успешно је осигуравао да Министарство спољних послова обезбеди плаћање учешћа совјетских велемајстора (попут Ботвиника који је у совјетском друштву био посматран као представник Комсомола) на турнирима у иностранству. Данијел Џонсон (Daniel Johnson) у својој књизи *Бели краљ и црвена краљица: како се Хладни рат борио на шаховској плочи* (White King and Red Queen: How the Cold War Was Fought on the Chessboard) чак наводи

како се Молотов понудио да финансира светски шампионат са шаховским велемајстором Александром Аљехином 1946. године и поред тога што је Аљехин у совјетским очима био нацистички колаборатор и државни отпадник.²⁴ Ово је само један од многобројних примера као показатеља како су Совјети свесно користили пропаганду кроз шах, у циљу идеолошког вођства.

Шах је био инкорпориран у шире оквире надметајућег расположења као део присутнијег тоталитарног правца у друштву. Популарност шаха међу интелектуалцима у СССР-у се врло лако могла објаснити, с тим да је шах био једно од позитивно прихваћених интелектуалних активности. Шах је био нека врста потраге за креативношћу која није морала да се одвија у складу са правилима које је поставио совјетски државни врх. У шаху није било места конформизму и слепој послушности ауторитету. Међутим, свако одступање од власти је пролазило кажњиво, слањем у радне логоре – гулаге. Како наводи Данијел Џонсон у својој књизи, током оснивања и рада Народног комесаријата унутрашњих послова (НКВД) многи шаховски играчи су пали као жртве терора, а многи су нестали без трага и гласа. Иако су неки шахисти током Хрушчовљеве ере постхумно рехабилитовани, њихова судбина је остала мистерија све до осамдесетих година.²⁵ Ове политичке репресалије нису нестале, чак су се и појачале у периоду Хладног рата, у време постојања и рада Комитета државне безбедности (КГБ). Иако се незванично знало да је КГБ стојао иза одређених наредби и делања на светским шаховским такмичењима, данас готово и да нема доказа који би то потврдили.

Ера између два светска рата је представљала златно доба за амерички шах. На западној хемисфери шах је доживео комерцијализацију. Турнире су обично организовали и финансирали покровитељи или богати бизнисмени. И поред лоших услова у земљи под којима се развијао (крах њујоршке берзе је имао поражавајући ефекат на шаховске финансије у Сједињеним Државама), амерички шах је тридесетих година прошлог века доживео свој врхунац.²⁶ Међутим, иако су Сједињене Државе биле најмоћнија држава пре рата, 1945. године је постало јасно да су Совјети убедљиво надмашили остале земље у

²⁴ Johnson, Daniel, *White King and Red Queen: How the Cold War Was Fought on the Chessboard*, Boston and New York, Houghton Mifflin Company, 2008, str. 68-69.

²⁵ Johnson, Daniel, *Nav. delo*, str. 36.

²⁶ Johnson, Daniel, *Nav. delo*, str. 111.

шаху. Завршетак Другог светског рата донео је нови подстицај развоју шаха, након којег се знатно променио однос према шаху као некој врсти културе које представља део сваког друштва. Након смрти Стаљина, уз долазак Хрушчова јасно је стављено до знања да Совјети планирају да победе у „шаховској трци“. Како наводи Данијел Џонсон у својој књизи, Хрушчов је том приликом чак упутио и оштро упозорење капиталистичком Западу са речима: „Сахранићемо вас“ - (метафорички речено).²⁷ Победа у трци за шаховски примат би им донела интелектуалну надмоћ над „декандентним“ Западом. Шах у СССР-у био је више од самог имена, он је био национални спорт који је славио њихову земљу - нека врста части за коју су они осећали потребу да бране. Током Хладног рата, совјетски шах је готово увек био у служби Комунистичке партије Совјетског Савеза показивајући свету величину, односно, супериорност Источног блока.

Готово четврт века, у периоду од 1948. године када је Ботвиник освојио титулу светског првака па све до 1972. године, су се на шаховском трону налазили у континуитету совјетски шаховски велемајстори. Дуго се чинило да нису постојали изгледи да ће ико са Запада поставити озбиљан изазов совјетској шаховској доминацији, поготово јер се амерички шах током Другог светског рата па све до краја четрдесетих година налазио на силазној путањи.²⁸ Штавише, шах је имао негативну слику на Западу која није могла да се пореди са његовим статусом у комунистичком блоку. Међутим, крајем шездесетих година се на њујоршкој шаховској сцени појављује можда и најнеобичнији гениј у историји шаховске игре. Доласком Роберта Фишера на светску шаховску сцену започет је процес постепеног прекидања совјетског монопола у овој игри, познатог на Западу као *Фишеров бум*.

1.3. Југославија између Источног и Западног блока

Након Другог светског рата, спуштена је „гвоздена завеса“, одвајајући Источни блок од Западног. Линија која је била повучена оставила је Југославију у совјетској утицајној сфери. Један од првих кључних момената у политичком развоју Југославије и њеног позиционирања на светској сцени након завршетка рата, био је сукоб са

²⁷ Isto, str. 73.

²⁸ Isto, str. 111.

Информбироом 1948. године. Иако је средином педесетих година дошло до помирења између СССР-а и Југославије, Југославија се успешно одупирала совјетском пројекту враћања ње у лагер. Титов најважнији задатак у домену спољне политике током Хладног рата, била је политика суверености и блоковске неутралности. Југословенска држава је лавирала између Истока и са Запада, избегавајући притом да се приклони одређеном блоку. Балансирањем и сређивањем политичких односа су значајно смањене тензије и препирке међу њима. Југославија је покушавајући да балансира између Истока и Запада, одлучила да крене сопственим путем.²⁹ Притиснута супротстављеним блоковима, пронашла је модел – несврстаност, у ком ће се пронаћи и многи други, и исписати такозвани „трећи“ пут.³⁰ Захваљујући оснивању Покрета несврстаности Тито је добио могућност да иступи на светску сцену и да активно води њену политику, при чему је створио значајан баланс на светској сцени. На врхунцу Хладног рата, Тито је проповедао миран начин решавања сукоба и осуђивао блоковску поделу у новоствореном биполарном свету.

Дипломатске маневре Југославије током Хладног рата, пратиће и тадашњи јаз који је постојао у спорту, а који је заправо представљао рефлексију хладноратовске идеолошке поделе света. У Југославији, као и у осталим државама, спорт је пратио линију њене спољне политике. Услед проблема изазваних Резолуцијом Информбироа слика Хладног рата знатно изменила. Овде се најбоље огледа како је спортска политика заправо била пропраћена политичком и економском изолацијом у којој се Југославија нашла. Услед свега овога Југославија се позиционирала на спортском пољу као једина социјалистичка земља ван совјетског модела спорта, која ће као таква и остати до краја.³¹ Спорт је играо веома значајну улогу у процесу изградње социјализма у Југославији. Државна политика и идеологија читавала се и кроз поље спорта. Још на самом почетку је било јасно да ће се југословенски спорт развијати у односу на спољнополитичке тенденције државе. Како у СССР-у, тако и у Југославији, спорт је служио као инструмент за изградњу „новог човека социјализма“. Поред тога, коришћен је и као агитационо средство у циљу индоктринације омладине, како би пришли Савезу комуниста Југославије. За власт, партију и идеологију,

²⁹ Видети у: Bekić, Darko, *Jugoslavija u Hladnom ratu: Odnosi s velikim silama 1949-1955*, Zagreb, Globus, 1988.

³⁰ Bekić, Darko, *Nav. delo*, str. 667–749.

³¹ Riordan, James, „Soviet Sport and Soviet Foreign Policy“, *Soviet Studies*, Vol. 26, No. 3, 1974, str. 337.

спорт је био један од есенцијалних стубова Титовог режима. Баш из тог разлога је било битно да спорт буде доступан масама, како би што више људи фактички прилазили Партији. Врхунски спортисти су иступали као засебни повлашћени слој у друштву, који су ту своју позицију оправдавали блиском повезаношћу са југословенском дипломатијом. Спортисти су уживали разне бенефиције у југословенском друштву, али су ту своју предност морали да узврате држави тако што су промовисали њену идеологију широм света. Као што је и на пољу политике Југославија у Хладном рату балансирао између суперсила, тако је и на пољу културе и спорта покушавала да не заузима ниједну страну. Међутим, кроз бројне примере се показало као готово немогуће, јер су у Југославији спорт и култура скоро увек били сагледавани кроз призму државне политике, уз мониторинг Партије и строгу цензуру. Захлађење односа Југославије са одређеним блоком је значило побољшање односа са другим, а све то је знатно утицало и на спортску политику.

Као што је цез представљао средство америчке културне дипломатије током Хладног рата, тако је и шах као један од доминантних спортова у Југославији, служио као средство ширења југословенског угледа и идеја у свету. Као и други значајни спортови тога времена, шах је верно пратио ток спољне политике Југославије и деловао у складу са њом. Од краја Другог светског рата, па у наредних неколико деценија, Југославија је чврсто иступала као најјачи конкурент СССР-а, који је држао примат на међународној шаховској сцени.³² Захваљујући Светозару Глигорићу, југословенском шаховском велемајстору, и његовом ширењу шаховске културе, углед Југославије у свету у периоду Хладног рата је значајно био ојачан и побољшан. Његово ширење шаховске културе је било од општег значаја за развитак земље. Он је позитивно промовисао Југославију играјући на свим континентима света, а тиме је уједно и прослављао њено име. Стога је са правом назван „грађанином света“ и једним од најуспешнијих амбасадора Југославије тога времена.³³ Југословенски спортисти уживали су либералније могућности у погледу путовања у иностранство. Они су имали улогу амбасадора у свету, која им је омогућавала да на тај начин шире социјалистичке идеје ван граница своје земље. Глигорић је само један од примера како су југословенски спортисти били искоришћени као средство повезивања два супротстављена блока. Значај Југославије као „тампон зоне“ у периоду

³² Шаховски савез Београда, *Нав. дело*, str. 174.

³³ Beošan, *Svetozar Gligorić: večiti mag šaha*, Beograd, 2003, str. 10-11.

Хладног рата између Источног и Западног блока на пољу спорта, односно шаха, се најбоље огледа у томе што је Југославија кроз шах представљала мост пријатељства и политичке сарадње између Источног и Западног блока.

По завршетку Хладног рата, Југославија је почела да губи свој стратешки значај који је стекла вештим балансирањем између два блока. Крај сукоба између Западног и Источног блока, је значио и крај такозваног „трећег пута“ који је уједно представљао и потпорни стуб југословенског идентитета. У контексту Хладног рата и модела „биполарног света“, улога Југославије је данас виђена у светској историографији као улога важног посредника између сукобљених страна. Међутим, на унутрашњем плану, криза која је захватила Југославију још шездесетих и седамдесетих година, је након смрти Тита 1980. године почела да се појачава. Југославија је упала у озбиљне политичке проблеме, који су штетили њеном међународном положају. Све више је тонула у кризу, која се коначно завршила крвавим сукобом, распадом СФРЈ и стварања самосталних држава.³⁴ Савет безбедности Уједињених нација је Резолуцијом 757 30. маја 1992. године увео санкције СР Југославији, због сукоба који се одвијао на простору Босне и Херцеговине, и Хрватске, а који је претио рушењу међународног мира и безбедности.³⁵ Поред економских санкција, овај ембарго је подразумевао и суспензију државно спонзорисане сарадње у области научне, техничке и културне размене. Резолуција је, између осталог, забрањивала и учешће спортских тимова на међународним такмичењима.³⁶ Овај чин је представљао један од облика политизације спорта, који је искључивао учествовање одређене земље у светским такмичењима због идеолошког сукоба. Санкције су погодиле све гране спорта, па и сам шах. Међутим, то није спречило Фишера да дође и да под окриљем српског председника Слободана Милошевића 1992. године одигра реванш-меч са Борисом Спаским. СРЈ је тада била под строгим ембаргом, те је овај потез значио кршење санкција од стране Фишера. Због овог потеза и многих других који су уследили он је створио трајно непријатељство са америчком владом. У очима јавности, овај догађај је представљао добар пример употребе спорта као средства

³⁴ Видети у: Joksimović, Aleksandra, *Srbija i SAD: bilateralni odnosi u tranziciji*, Beograd, Čigoja, 2007.

³⁵ Joksimović, Aleksandra, *Nav. delo*, str. 91.

³⁶ Isto

државне политике, услед давања прикривеног политичког призвука тадашњој актуелној спортској манифестацији.

1. „Меч века“ у Рејкјавику 1972. године

1.1. Упоредни портрети: Роберт Фишер и Борис Спаски

Након Другог светског рата, совјетски шахисти су доминирали на светским првенствима. У овом спорту Американци дуго нису имали адекватан одговор на совјетску доминацију, све до појаве Роберта Фишера на интернационалној шаховској сцени.

Засигурно најконтроверзнија личност из историје шаха и „Дон Кихот модерног доба“ како су га савременици називали, Роберт Џејмс Фишер, рођен је 9. марта 1943. године у Чикагу.³⁷ Први контакт са шахом остварио је са шест година када је добио од старије сестре Џоан за рођендан шаховску таблу са фигурама. Због посвећености шаху напустио је колеџ Еразмус Хол. Једини циљ који је себи поставио био је да једнога дана постане светски првак. Са сазнањем да су Совјети држали шаховски монопол, Фишер је од малих ногу почео да учи руски језик како би проучавао њихову шаховску литературу и школу. Његов развој текао је муњевитом брзином. Дебитантски успех остварио је на шампионату Сједињених Држава 1957. године, стекавши титулу интернационалног мајстора у јуниорској категорији.³⁸ Таленат је потврдио на међусезонском турниру у Порторожу 1958. године, када је представљао своју земљу први пут у Европи. Иако му спортска јавност није предвиђала велике домете, Фишер је то демантовао стекавши епитет најмлађег велемајстора на свету са само петнаест година. Овим је показао да је у том тренутку био најјачи играч ван граница СССР-а.³⁹ Освојивши шампионат Сједињених Држава у истој години када је СССР лансирао *Спутњика*, Фишер је постао пион капитализма у борби против супериорности социјалистичке културе односно против комунизма и СССР-а. Фишер је уједно постао и претња Совјетима до те мере да је већина совјетских шаховских велемајстора имала задатак да проучи његове партије и склоп личности, како би му нашли одређене слабости. Ово је посебно било свеприсутно током припрема за „меч века“ против Спаског у Рејкјавику 1972. године.

Фишеров склоп личности је за савременике у најмању руку био енигматичан и тежак за разумевање. Корен свих контрадикторности у његовом понашању можемо

³⁷ Daković, Marko S, *Legende šaha 3*, Beograd, M. S. Daković, 2009, str. 111.

³⁸ Trifunović, Petar, *Za šahovsku krunu Spaski - Fišer*, Beograd, BIGZ, 1972, str. 95.

³⁹ Isto, str. 97.

пронаћи у анализи његовог односа са мајком. Још као мали дечак се са сестром Џоан и мајком Рецином стално селио. Од своје друге године је остајао сам са сестром, те се отуда може разумети његова усамљеност и изолованост. До своје девете године није знао ко му је прави отац, те се и ту огледа одређени хендикеп који је имао због одсуства очинске фигуре. Мајку је ретко виђао због посла. Рецина је била активисткиња током Вијетнамског рата и комунисткиња, због чега је била означена од стране Федералног истражног бироа (ФБИ) као „совјетски шпијун“.⁴⁰ Многи су сматрали да је Рецина била егоистична и да је преко Фишерове популарности покушавала да оствари сопствени публицитет. Његов однос са мајком је одувек био напет и као такав се и завршио. Његова мајка је била јеврејског порекла, али се Фишер никада није идентификовао са јеврејском заједницом. Поједини његови критички ставови према јеврејској заједници били су протумачени као антисемитски испади. Идентификујући се као амерички грађанин, није се либио ни да упућује јавне критике америчком друштву и политици. Такви његови ставови допринели су томе да постане честа мета новинара, што је код њега касније развило анимозитет према новинарима и јавним наступима уопште.⁴¹

Данијел Џонсон у својој књизи *Бели краљ и црвена краљица: како се Хладни рат борио на шаховској плочи*, истиче како је Фишер сматрао да су препреке његовом напретку, као и афирмацији шаха до авангардног статуса, биле бирократе који су управљали шаховским светом, када се радило на (интер)националном нивоу.⁴² Фишер је оптуживао Совјете како намештају светска првенства. У критикама упућеним на рачун Светске шаховске федерације (ФИДЕ), понављао је да су њена правила и организација подложне злоупотребама. Током шаховске Олимпијаде у Варни и Турнира кандидата у Курасау (Curaçao) 1962. године, Фишер је приметио да сви совјетски шахисти играју тимски, односно да се договарају и саветују. Много година касније је у једној америчкој емисији изјавио како су совјетски шахисти свесно тактизирали како би га истиснули из такмичења.⁴³ У чланку за тадашњи амерички часопис *Спортс Илустрејтед* (Sports Illustrated) је изјавио како је руска контрола над шахом досегла тачку где више није могло

⁴⁰ Edmonds, David, Eidinow, John, *Bobby Fischer goes to war*, Zagreb, Algoritam, 2005. (hrvatski prevod), str. 297.

⁴¹ Подаци из овог пасуса су добрим делом преузети из америчког документарца *Боби Фишер против остатка света* (Bobby Fischer Against The World) из 2011. године, који говори о његовом животу и шаховском стваралаштву. <https://www.youtube.com/watch?v=V14gXuzRdp4> (30. јул 2020)

⁴² Johnson, Daniel, *White King and Red Queen – How the Cold War Was Fought on the Chessboard*, Boston and New York, Houghton Mifflin Company, 2008, str. 120.

⁴³ *The Dick Cavett Show* из 1971. године <https://www.youtube.com/watch?v=zIE3CFNpZ5Y&t=3s> (30. јул 2020)

бити поштеног такмичења за светско првенство.⁴⁴ Данијел Џонсон износи податак како Фишер није био једини Американац који је веровао у оно што је *Њујорк тајмс* (The New York Times) назвао „могућим договором“ између совјетских играча како би освојили турнир против најјачег несавјетског противника.⁴⁵ Фишер се стога одлучио на бојкот такмичења организованих под ингеренцијом ФИДЕ. Сматрао је да не треба да се покорава правилима ФИДЕ, јер је био начелног става да она фаворизује совјетске играче. Овај догађај је био кључан за Фишерово уобличавање аверзије према совјетским шахистима. Након тога инсистирао је на увођењу мечева кандидата уместо Турнира кандидата са циљем да се анулира предност совјетских шахиста. Меч у Курасау није био једини разлог Фишерове огорчености на Совјете. Наиме, Фишер је сматрао да је систематски био онемогућаван у остваривању прихода јер је совјетска влада плаћала своје играче и слала их „бесплатно“ на турнире (спонзорисала их и промовисала), на којима је он између осталог тражио екстра хонораре (1.000 долара). Совјети су своје шахисте тренирали тајно⁴⁶, као што су и у свемирској трци држали све у тајности због могућег неуспеха, наспрам Сједињених Држава које су све јавно износиле. Сматрао је да су Совјети утицали на стварање негативне слике о њему. Колико је дубоко укорењен поглед америчке јавности на Фишерову залудност око тога да су Совјети желели да га истисну из такмичења, говори у прилог амерички филм *Жртвовање пиона* (Pawn Sacrifice)⁴⁷ у коме је фокус управо стављен на ту „заверу“, као и на меч у Рејкјавику у коме је приказан психолошки рат између Истока и Запада. Део Фишеровог незадовољства је ишао и Сједињеним Државама, јер према његовим речима: „Ја сам био стављен ниско чак и у својој земљи. Американци заиста не знају много о шаху... Али, мислим, ако – када, победим Спаског, да ће Американци имати више интересовања за шах. Они воле победнике...“.⁴⁸ Колико је СССР водио бригу о својим људима (шахистима), толико Сједињене Државе нису марили за Фишера све до 1972. године, када су се напоскон увериле у његов потенцијал и шта све њиме може да учини за њих. Као прилог томе најбоље показује Фишеров долазак у Југославију 1958. године. Док су совјетски шахисти

⁴⁴ Edmonds, David, Eidinow, John, *Nav. delo*, str. 27.

⁴⁵ Johnson, Daniel, *Nav. delo*, str. 128.

⁴⁶ Shabad, T, „Spassky’s Training Is a Secret’ As He Prepares to Play Fischer“, *The New York Times*, 18. june 1972, str. 38. <https://www.nytimes.com/1972/06/18/archives/spasskys-training-is-a-secret-as-he-prepares-to-play-fischer-chess.html> (20. август 2020)

⁴⁷ <https://www.imdb.com/title/tt1596345/>

⁴⁸ Глигорић, С, „Ко зна више Фишер или Спаски“, *НИН*, 26. март 1972, стр. 51.

седели за таблом униформисани у сива одела и соцреалистичке кравате, у *Вечерњим новостима* је изашла добро позната ФишEROVA фотографија како на аеродрому у Београду силази у најобичнијем џемперу.

У ери заоштрених хладноратовских односа шах је служио као политичко-пропагандно средство како би одређени блок популаризовао своје спортске успехе. Проучавајући спорт у Хладном рату, односно шах, ми уједно проучавамо и међународне односе између суперсила и имиџ које су оне настојале да изграде у свету. Фишеров успон крајем педесетих и током шездесетих година, развијао се у атмосфери бурних друштвено-политичких превирањима на глобалној сцени. Пре него што је изазвао Руса Бориса Спаског у историјском „мечу века“ у Рејкјавику 1972. године, Фишер је путујући по свету играо на разним шаховским турнирима. Једна од најконтроверзнијих партија коју је одиграо била је 1966. године на шаховској Олимпијади у Хавани, одржаној под Кастровим режимом.⁴⁹ Олимпијада је била одржана само четири године након кубанске ракетне кризе, са наглашеном политичко-пропагандном позадином. Шах је на Куби, захваљујући његовој распрострањености и глобалном значају, помогао да се земља постави на светску сцену као место одигравања значајног догађаја. Стога је Олимпијада била добра прилика за промоцију Кубе која се тада налазила у изолацији. Поред овога, пропаганда коју су они спроводили се огледала и у ангажовању значајних личности њихове државе који су из прагматичних разлога користили шах за свој имиџ. Приказивали су Кастра као љубитеља шаха и противника разних шаховских велемајстора који су имали прилике да посете Кубу. Кубанска влада је врло ефикасно користила и имиџ Ернеста Че Геваре као симпатизера шаха, што је још један од доказа односа политике и шаха на Куби. Серија масовних симултанки, одржаних у Хавани али и у другим градовима, такође је одражавала политички план пројектовања слике масовне популаризације шаха. Веза шаха и политике на Куби нераскидиво је била повезана са ликом Капабланке, кубанског шаховског велемајстора.⁵⁰ Кубански режим није пропустио ниједну прилику за експлоатацију култа

⁴⁹ Батистин про-амерички ауторитарни режим срушен је 1959. године и замењен је Кастровим анти-америчким тоталитарним режимом.

⁵⁰ Хосе Раул Капабланка био је кубански шаховски велемајстор. Он је прави пример како се шах користио као пропагандно средство како би одређена држава скренула пажњу на себе. Од тренутка када се пред Први светски рат запослио у Министарству спољних послова, његов главни задатак је био да посећује главне градове Европе и да играјући и побеђујући, прослави Кубу. Поред чињеница да Капабланка у својим каснијим годинама није био заинтересован за политику, и колико год да је подједнако био и Американац и Кубанац, и поред тога што је своје продуктивне године провео у Америци и на крају тамо и умро, сећање на

„Капабланке“ у пропагандне сврхе. Сходно томе, режим је одлучио да организује меморијални турнир посвећен овом кубанском велемајстору, који би се одржавао сваке године. Далеко најславнији од свих Меморијалних турнира био је онај из 1965. године. Иако су гости готово увек били совјетски шаховски великани, те године Кастро је одлучио да позове Фишера да учествује. Данијел Џонсон приказао је потешкоће са којима се Фишер суочавао пред путовање у Хавану (проблеми са добијањем визе), са напоменом да је тадашња америчка влада сматрала да шаховски турнири нису толико важан разлог за посету једној комунистичкој земљи.⁵¹ Свакако да је овоме придодата чињеница да су Сједињене Државе и Куба биле у лошим политичким односима. И поред тога, Фишер је одлучио да игра, али из шаховског клуба у Њујорку преко телетајпа⁵². Овом игром, Фишер је показао да је можда и једина особа која је месец дана играла међународни турнир на даљину. Шаховска Олимпијада у Хавани 1966. године је била први догађај на Куби у којем је учествовао амерички тим. Американцима је влада дозволила да формирају тим, предвођен Фишером. Овим је направљен велики уступак, који је представљао значајну прекретницу у дотадашњим америчко-кубанским културним односима. Такмичењу је претио распад јер је амерички тим извукао непожељан датум. Међутим, Совјети су одбили да одгоде игру између Фишера и Тиграна Петросјана, иако је било унапред договорено са кубанским организаторима да субота није долазила у обзир (из напрасно религиозних разлога, Фишер није играо од петка до суботе).⁵³ Расправа се брзо развила у међународни инцидент. Иако детаљи инцидента никада нису до краја откривени, постоји могућност да је тада био извршен извесни политички притисак од стране самог Кастра како би се такмичење одиграло. Догађаји су кулминарили када је изашла фотографија у америчкој штампи како Кастро држећи цигару игра шах са Фишером. Заправо је све почело током церемоније отварања Олимпијаде када је мексички шахиста Филиберто Теразас понудио Кастру да одиграју екзибициони меч. На почетку прве партије, Кастро је био одлучио да се саветује са Петросјаном пре него што одигра одређени потез. Следећи Кастра и Теразас се одлучио да потражи помоћ, те је за саветника ангажовао Фишера. Тим

њега је искоришћено у пропагандне сврхе стварањем култа како би кубански револуционари скренули пажњу на себе.

⁵¹ Johnson, Daniel, *Nav. delo*, str. 130.

⁵² Телетајп је апарат у облику велике писаће машине који откуцава слова и помоћу кога се може текст преносити на даљину.

⁵³ Кажих, Б, „Борба с великим ривалом“, *Политика*, 7. новембар 1966, стр. 17.

Теразасовим потезом је та партија добила много већи значај. Са једне стране је био Петросјан, совјетски шаховски велемајстор и тадашњи светски првак, а са друге стране је био Фишер, амерички шахиста. Додатни значај је стављен тиме што се зна да су тада Сједињене Државе и Куба били у лошим политичким односима, и да су Американци имали негативан став према Кастру називајући га диктатором и једним од највећих непријатеља у том тренутку по њихову државу. Иако Фишер није био можда типичан Американац, ипак је својим присуством на кубанском тлу представљао своју земљу на Олимпијади. Симболички значај Олимпијаде се највише може сагледати кроз призму тумачења фотографија које су биле искривљене лажном интерпретацијом кубанских пропагандиста, односно фоторепортера. Искористивши Кастрову и Петросјанову победу у партији, кубански фоторепортери су спремно дочекали да овековече моменат када је Фишер пружио руку Кастру да наводно честита победу.

(Теразас и Кастро, шаховска Олимпијада Хавана 1966)⁵⁴

⁵⁴ <http://www.kenilworthchessclub.org/kenilworthian/2006/08/fischer-castro-havana-1966-not.html>
(15. август 2020)

(Фишер и Кастро, шаховска Олимпијада Хавана 1966)⁵⁵

Кроз анализу прве и друге фотографије, ми можемо закључити да је Фишер на другој фотографији сликан из угла у ком изгледа да он игра са Кастром, а не Терасас. Такође, овде се уопште не види Петросјан са Кастрове стране, те постоји могућност да је намерно исечен из слике како би фокус био на Фишеру.

(Петросјан и Кастро, шаховска Олимпијада Хавана 1966)⁵⁶

⁵⁵ <http://www.kenilworthchessclub.org/kenilworthian/2006/08/fischer-castro-havana-1966-not.html>
(15. август 2020)

⁵⁶ Исто

У једном чланку објављеном у кубанском часопису (*Jaque Mate*) исте те године, Терасас је изнео детаљне податке целог тока догађаја.⁵⁷ Према подацима ми сазнајемо да су Кастро и он сели да одиграју партију - Кастро са белим фигурама, он са црним. Кастро је пар минута након почетка партије затражио помоћ од Петросјана, а Терасас од Фишера који се налазио у близини. Са овог становишта ми тумачимо да Фишер није намерно изабран за помоћника у партији, већ игром случаја. Терасас такође бележи да је екипа која је играла са белим фигурама победила. Овај Терасасов исказ се поклапа са фотографијама на којима се види да Фишер помера црне, а да Петросјан показује на беле фигуре. Тумачећи овај исказ као тачан, уз анализу приложених фотографија, онда је пропаганда коју је Кастро унапред осмислио итекако видна на њима.

(Фишер, Петросјан и Кастро, шаховска Олимпијада Хавана 1966)⁵⁸

И на крају, фотографија која је узбуркала светску јавност, како Фишер честита Кастру победу. У позадини се види Петросјан који изгледа као да је и он посегао да пружи руку Фишеру. Међутим, ако се мало боље погледа, ми у ствари видимо како Петросјан

⁵⁷ <http://www.kenilworthchessclub.org/kenilworthian/2006/08/fischer-castro-havana-1966-not.html>

(15. август 2020)

⁵⁸ Исто

посеже своју руку не ка Фишеру, већ ка Теразасу који је био у светлијем оделу (видети прву фотографију).⁵⁹

Последња фотографија заправо представља круцијалан доказ да партија није била вођена између Кастра и Фишера, или Фишера и Петросјана (како су Кубанци хтели да прикажу), већ између Теразаса и његовог саветника са једне стране и између Кастра и његовог саветника са друге стране. Чињеница је све и да је Фишер играо против Кастра тада, просто је неразумљиво да би себи дозволио да изгуби партију. Моменат пружања руке су кубански медији пропагандно искористили како би приказали да је један Американац кроз тај чин заправо признао да је Кастро бољи од њега. Дуго се после овог инцидента причало како је овај наводни Кастров тријумф над Фишером био само покушај политичког трика. Инцидент је узбуркао америчку јавност, која је прихватила стајалиште овог догађаја онако како је приказала Куба. Гледајући овај инцидент у светлу Хладног рата и лоших односа које су Сједињене Државе имале са Кубом у претходних пар година, Фишера су због овог догађаја у Сједињеним Државама из ФБИ-а често пратили и истраживали под ознаком „комунистички агент“. Могуће је да је тај моменат био кључан за Фишера да се окрене против своје земље, са својим честим и оштрим критикама упереним америчкој култури и политици.

Са друге стране „гвоздене завесе“, развијао се шаховски таленат другачије природе личности од Фишера. Борис Спаски, рођен је 30. јануара 1937. године у Лењинграду.⁶⁰ Од детињства је уз школу практиковао и спортске активности. Овладао је шаховском вештином у Дому пионира⁶¹, где се и васпитавао. Док је напредовао у шаховској игри, упоредо је и завршавао студије. На турниру у Букурешту 1953. године, са седамнаест година, однео је титулу најмлађег интернационалног мајстора. Са деветнаест година ФИДА му додељује титулу велемајстора. У том тренутку, до доласка Фишера на светску шаховску сцену, он је био најмлађи шахиста у историји шаха са овом титулом. Преузимањем шаховског трона од Петросјана 1969. године, Спаски је постао нови шаховски светски првак и нова мета Фишеру.⁶²

⁵⁹ <http://www.kenilworthchessclub.org/kenilworthian/2006/08/fischer-castro-havana-1966-not.html>
(15. август 2020)

⁶⁰ Trifunović, Petar, *Nav. delo*, str. 8.

⁶¹ У совјетском педагошком систему Дому пионира представљали су институције ваншколских активности у којем су деца била подстицана на развој интелектуалних, креативних и спортских вештина.

⁶² Trifunović, Petar, *Nav. delo*, str. 75.

Од тренутка када је Спаски постао нови светски шампион, држава није гледала на њега као на непресушни извор талента, већ као на могући проблем. Већ крајем шездесетих година Спаски је стекао одређену репутацију због самосвести и дисидентских ставова према држави и Комунистичкој партији Совјетског Савеза. Потписао је из свештеничке породице, а његов деда је био изабран у четврту Думу 1916. године. Руски цар Николај II га је лично одликовао златним крстом.⁶³ Иако је био симпатизер система који је претходио совјетском режиму, због своје шаховске каријере никада није могао да се ослободи тог режима. Сматрао је да совјетски комунистички режим покушава да уништи дугогодишњу руску културу, те да је он управо због немогућности њеног брисања успевао да се одржи у време совјетског режима.⁶⁴ Многи савременици су сврставали Спаског у групу најтврђе опозиције комунистичкој диктатури заједно са Сахаровом и многим другима. Међутим, сам Спаски је ово демантовао у једном од својих интервјуа за *НИИ*, када је оповргао сумњу да је икад био активан политички радник.⁶⁵ Спаски није био члан Комунистичке партије СССР-а, али је постојао проблем што су скоро сви остали совјетски шаховски прваци то били.⁶⁶ Приликом меча у Рејкјавику, цео тим који је окруживао Спаског био је састављен од чланова Комунистичке партије. Одсутност партијске књижице није ослобађала Спаског од политичке одговорности. У којој мери је он себе посматрао као „политички независног“ се најбоље огледа у одигравању шаховске Олимпијаде у Лугану, само два месеца након прашког пролећа и совјетске инвазије на Чехословачку. Спаски је био једини Совјет који се тада руковао са чехословачким велемајсторима. Овај чин је ризиковао оштру цензуру.⁶⁷ Док је он себе видео као „политички независног“, у његовој земљи тај израз није имао никаквог значења.

Обзиром да је његов успон коинцидирало са Фишеровим, обојица су бележила своје успоне у заоштреној атмосфери Хладног рата, која је знатно утицала и на саму политику шаха. Спаском се није свиђала тенденција што шах постаје предмет политичке инструментализације суперсила. Совјети су избегавали да шаљу Спаског на међународну

⁶³ Edmonds, David, Eidinow, John, *Nav. delo*, str. 50.

⁶⁴ Лазаревић, М, „Трен кад победник изгуби снагу“, *НИИ*, 12. април 2007, стр. 40; Више о подацима који су коришћени у целом раду, а који се позивају на овај чланак, се могу пронаћи у тонском запису који је водила Милунка Лазаревић са Спаским у марту 2007. године, а захваљујући ком је настао тај чланак у *НИИ*-у следећег месеца. Тонски запис ми је уступио на коришћење Мирослав Нешић.

⁶⁵ Лазаревић, М, „Трен кад победник изгуби снагу“, *НИИ*, 12. април 2007, стр. 42.

⁶⁶ Edmonds, David, Eidinow, John, *Nav. delo*, str. 71.

⁶⁷ Edmonds, David, Eidinow, John, *Nav. delo*, str. 73; Johnson, Daniel, *Nav. delo*, str. 151.

шаховску сцену. Податак који је изнео у свом интервјуу за *НИН* 2007. године⁶⁸, да га све до 1965. године СССР није пуштао на мечеве своје земље са Југославијом због „појачаног панславизма“, отвара могућност тумачења да можда због тога није смео да стави Београд или било који други југословенски град на своју листу места за одржавање меча у Рејкјавику седам година касније. Са друге стране, веома је интересантан податак који износи југословенска шахисткиња Милунка Лазаревић, да су Током турнира ослобођења Београда 1964. године представници совјетске шаховске федерације послали само једног Руса, односно Русињу.⁶⁹ Овај податак се поклапа са изјавом Спаског да га нису слали да игра у Југославију, с тим да је он био Рус. Говорило се да је у СССР-у, као и у Југославији, чланство у Партији давало одређене могућности као што је путовање и у друге земље у било ком тренутку. Међутим, у случају шаха, Спаски је истакао да то није имало везе са чланством у Комунистичкој партији већ да је требало имати добре везе са Москвом, односно са секретаром шаховске федерације СССР-а, Абрамовим.⁷⁰ Совјетска влада је месечно исплаћивала велемајсторима плате и спонзорисала њихове турнире. Шаховски велемајстори били су међу неколицином совјетских грађана који су поседовали значајну приватну имовину, у земљи у којој је више од 90% економије припадало држави. У својим најуспешнијим годинама у каријери, Спаски је од државе добио једнособан стан удаљен 40 километара од Москве, на самој железничкој станици. Истовремено, Петросјан је добио толико велики стан да чак није ни све просторије користио, те се поставља питање који је био критеријум СССР-а по питању бенефиција датим шахистима. Спаски је сматрао да он то никада није могао да заслужи јер је био Рус. Он износи податак како руски спортисти у оквиру СССР-а нису уживали извесну популарност и да је једноставно на тај начин био организован цео комунистички систем.⁷¹

Уочи меча у Рејкјавику 1972. године, за своју улогу „последње линије одбране совјетске шаховске хегемоније против Фишера“, Спаски је добио од државе пристојан стан у Москви и то по први пут са сопственом собом за рад. Постоји податак како је Спаски заправо давно поднео тај захтев за добијање стана у Москви за себе и своју

⁶⁸ Лазаревић, М, „Трен кад победник изгуби снагу“, *НИН*, 12. април 2007, стр. 40.

⁶⁹ Исто, стр. 39.

⁷⁰ Исто, стр. 42.

⁷¹ Исто, стр. 41.

породицу, али да му је он био одобрен тек пар месеци пред меч.⁷² Постоји могућност да је ова тврдња тачна, јер је Спаски у интервјуу за *НИИ* изјавио како је стан добио непосредно пред меч.⁷³ Такође се можемо водити и том чињеницом да СССР није обраћао пажњу на значај Спаског све док га један Американац није изазвао на меч. И сам Спаски у интервјуу, када се осврће на прошле догађаје каже да је више захвалан за тај подухват Фишеру, него совјетској влади.⁷⁴

1.2. Значај „меча века“ за Хладни рат

Шаховски сусрети су у другој половини XX века симболизовали заоштрене међународне односе током хладноратовске ере, те су имали велики политички, односно, идеолошки значај за Сједињене Државе и СССР. Идеолошка борба над шаховском плочом је уједно осликавала и интелектуални рат међу суперсилама. Данијел Џонсон тај рат у својој књизи *Бели краљ и црвена краљица: како се Хладни рат борио на шаховској плочи* назива „ратом без крви и жртава“. Ова врста ратовања можда није доводила до директних оружаних конфронтација, али је са друге стране представљала реалну слику хладноратовске заоштрениости између двеју идеологија. Значај шаха као високо интелектуалне игре се управо и огледао у томе што је представљао неутрално поље борбе преко којег су суперсиле пројектовале своју надмоћ током Хладног рата. Он се развијао упоредо са великим политичким променама у свету, те је чак и најављивао неке значајне трансформације на светској сцени. Свој зенит, шах је доживео на самом врхунцу Хладног рата, при чему се огледа повезаност шаха и политике, јер се шаховска политика развијала у односу на политичке ситуације у свету.

Шездесете године су биле започете драматичним инцидентом, током власти америчког председника Двајта Ајзенхауера и совјетског лидера Никите Хрушчова, када је над територијом СССР-а био оборен амерички шпијунски авион U-2.⁷⁵ Након овог догађаја низали су се многи други који су уздрмавали свет, и доводили до масовног страха народа од нуклеарног рата. После америчког фијаска приликом искрцавања у Заливу

⁷² Vonnard, Philippe and others, *Beyond Boycotts: Sport during the Cold War in Europe (Rethinking the Cold War)*, Berlin, De Gruyter Oldenbourg, 2018, str. 183.

⁷³ Лазаревић, М, „Трен кад победник изгуби снагу“, *НИИ*, 12. април 2007, стр. 41.

⁷⁴ Исто

⁷⁵ Vučetić, Radina, *Koka-kola socijalizam*, Beograd, Službeni glasnik, 2019⁵, str. 56.

свиња и подизања Берлинског зида, уследила је Кубанска ракетна криза, потом рат у Вијетнаму, рат на Блиском истоку, студенске побуне и протести у целом свету које су прерасле у озбиљне унутрашње политичке проблеме у многим земљама, а дошло је и до совјетске интервенције у Чехословачкој која је променила позицију држања Југославије према суперсилама.⁷⁶ Та деценија је била обележена низом политичких потреса у СССР-у који су се завршили доласком Леонида Брежњева на власт и сменом Никите Хрушчова. Брежњевљева владавина је у савременој историографији често била виђена као „златна ера“ стабилности државе, када су совјетска достигнућа у космосу и спорту била „загосподарила“ светом, или пак „ера реалног социјализма“ која је трајала у периоду од 1965. до 1980. године.⁷⁷ Његова ера можда јесте представљала време модернизације, стабилности и великих успеха по државу, али уједно и време декаденције, стагнирања и корупције.⁷⁸ Упоредо са тиме, шездесете године у Сједињеним Државама су снажно биле обележене владавином Џона Кенедија, Линдона Џонсона и Ричарда Никсона.⁷⁹ Управо тих година је дошло до великих социјалних и политичких промена. Крај шездесетих година је обележен доласком Ричарда Никсона на власт у Сједињеним Државама и њеном победом у свемирској трци. Свемирска трка између Сједињених Држава и СССР-а била је једна од неизоставних компоненти Хладног рата. Посета америчког председника Ричарда Никсона Кини 1972. године, а потом и Москви исте те године, симболизовала је почетак нове ере у међународним односима (поготово између Истока и Запада). У историографија овај период је познат као раздобље када је дошло до отопљавања међународних тензија, такозвани Детант, којим је и био окончан Хладни рат.

Значај „меча века“ у Рејкјавику, се између осталог огледао у атмосфери када политика Детанта доживљава врхунац, лета 1972. године када је рат у Вијетнаму ушао у своју одлучујућу фазу. Само пар месеци пре одигравања меча, Никсон је посетио Пекинг и Москву. Тиме је направио велику прекретницу у међународним односима, јер је то био први пут од завршетка Другог светског рата да је један амерички председник посетио Кину и СССР. Након тога је уследило и потписивање САЛТ-а 1 у Москви, односно, првог

⁷⁶ Vučetić, Radina, *Nav. delo*, str. 56.

⁷⁷ Гелер, Михаил, Некрич, Александар, *Утопија на власти: Историја Совјетског Савеза*, Београд, ЦИД, 2000, стр. 563.

⁷⁸ Suny, Ronald Grigor, *The Cambridge History of Russia: Volume 3, The Twentieth Century*, United Kingdom, Cambridge University Press, 2006.str. 296.

⁷⁹ Vučetić, Radina, *Nav. delo*, str. 56.

споразума између Сједињених Држава и СССР-а о ограничењу стратегијског нуклеарног наоружања. Истог месеца када је меч званично требао да почне, избила је фамозна афера Вотергејт. Никсон је због остављања конкретних доказа о својој умешаности у афери био приморан да две године касније да оставку. Тим подухватом постао је први амерички председник који је дао оставку на тој функцију.⁸⁰ Поред значаја године у којој се меч одиграо, треба узети у обзир и место његовог одржавања. Иако је био коришћен као америчка ваздушна база током Хладног рата, Исланд је географски био на средини пута између суперсила. Исланд је био препознат као место на коме се одигравала борба зарађених идеологија кроз спортско надметање, током хладноратовске напетости и у веома критичном тренутку Детанта. Четрнаест година касније, 1986. године, одржан је самит у Рејкјавику између Регана и Горбачова. Рејкјавик је овим догађајем поново постао симбол Хладног рата, односно, симбол нових односа две суперсиле.

Иако Исланд можда није био први избор места за одигравање меча, испоставило се да је баш он донео велики значај и популарност овом острву у другој половини XX века. *Политика* нам доноси информације како је меч захваљујући томе што се одржавао на лето, додатно поспешило исландски туризам. Такође, да су места у добрим хотелима већ увелико била распродата и поред тога што су цене биле веома високе.⁸¹ Поред туризма, Исланд се знатно обогатио кроз овај меч продавањем пропагандних брошура о њему, књига о историјату меча за светско првенство, као и штампањем и продавањем маркица и златника. *Политика* нам доноси податке да су улазнице за цео меч коштале 75 долара, тако да не требамо занемарити ту чињеница да и поред тога што је меч био веома скуп људи су желели да га гледају.⁸² Навала туриста и долазак светских новинара је додатно допринела да овај догађај буде интернационални. Захваљујући добром туризму услед популарности меча, Рејкјавик је остварио значајан профит. Тада ништа није могло да се нађе испод два долара што није било занемарљиво - нити кока-кола, нити обични сендвичи, а поготово не цигарете и алкохол.⁸³ Са друге стране, меч се одигравао на непогодном месту за светске медије. Иако је у Рејкјавику тада било у просеку око 150-200

⁸⁰ Dženkins, Filip, *Istorija Sjedinjenih Država*, Beograd, Filip Višnjić, 2002, 223.

⁸¹ Кажих, Б, „Ужурбане припреме у Рејкјавику“, *Политика*, 11. јун 1972, стр. 14.

⁸² Исто

⁸³ Подаци су преузети из тонског записа Милунке Лазаревић о мечу Спаски-Фишер из 2007. године, захваљујући Мирославу Нешићу који ми га је уступио за коришћење у истраживању и писању мастер рада. Део у коме Милунка говори о овоме можете пронаћи на 13:21.

светских новинара и репортера, био је изражен проблем телефонских линија. Од Исланда су тада постојале само две линије са Европом. Обе линије су прво држали Совјети, а онда су Сједињене Државе откупили једну од те две линије за један сат свакодневног извештавања током целог меча. Док је цела Европа имала само једну линију, Сједињене Државе су за то време већ слали своје извештаје и објављивале вести. Извештавања и преноси партија директно из Рејкјавика, на Каналу 13, су привукли више од милион гледалаца тада, што су бележили као апсолутни рекорд који је јавна телевизија до тада била постигла.⁸⁴ СССР је желео дупло више да плати како би реоткупио ту другу линију коју су Американци држали. Међутим, нису успели. Сви остали новинари су чекали сатима да ступе у контакт са Европом како би известили. Због тога је био склопљен договор да из америчке амбасаде шаљу факсове Европи о резултатима меча. Иако су Американци били ти који су имали примат у извештавању меча, Југославија је парадоксално била прва земља која је званично пренела вест о победи новог светског првака, захваљујући Светозару Глигорићу.⁸⁵ Захваљујући његовом пријатељству са оба играча, увек је имао актуелне информације. Поред телефонских линија, проблем је постојао и са сателитским преносом. То је била ера пре-интернета и пре-мобилних телефона када је телевизијско сателитски програм био веома скуп, те су се на америчкој телевизији некад најновије вести из меча преносиле искључиво путем телефонске линије.⁸⁶ Рејкјавик ће заувек остати упамћен по овом мечу, као центар света где су сви догађаји били подређени дуелу две зарађене идеологије. Меч одигран у Рејкјавику је прославио Фишера, али била је то обострана „корист“ јер се уједно захваљујући њему и прочуло за Рејкјавик.

Када је Американац Роберт Фишер изазвао Руса Бориса Спаског на светско првенство у шаху 1972. године, знало се да то неће бити обичан меч, већ меч вођен између две зарађене идеологије у Хладном рату. Меч је изазвао велико интересовање јавности широм света, поготово унутар америчких и совјетских политичких кругова. Часопис *Тајмс* (The Times) је назвао Фишера самозваним војником слободног света против СССР-а у

⁸⁴ Edmonds, David, Eidinow, John, *Nav. delo*, str. 224.

⁸⁵ Nešić, Miroslav, *Pričao mi Gliga*, Šahovski klub Beograd, 2012, str. 167.

⁸⁶ Подаци о начину извештавања су такође преузети из тонског записа Милунке Лазаревић о мечу Спаски-Фишер из 2007. године, захваљујући Мирославу Нешићу који ми га је уступио за коришћење у истраживању и писању мастер рада. Део у коме Милунка говори о овоме можете пронаћи на 11:55.

атмосфери која је била слична берлинској блокади двадесет година пре тога.⁸⁷ Ово није било такмичење између Фишера и Спаског, већ између Фишера и Совјета са једне стране, и Сједињених Држава и СССР-а са друге стране. Овоме је посебно придодат значај тиме што је Фишер пројектовао себе као представника „слободног света“ у његовој борби против комунизма.⁸⁸ Меч у Рејкјавику је за Фишера заправо био крсташки поход против Руса и њихове идеологије у целини, а не само против њихове шаховске империје. Ову констатацију најбоље потврђује ФишEROVA изјава још из младалачких дана - „Мој циљ је да освојим првенство света у шаху, да тучем Русе⁸⁹. Ја то схватам веома озбиљно“.⁹⁰ Иако је овај меч био препознат као место две сучељене идеологије и као рат за „понос нације“, његови актери су све до почетка одигравања чврсто иступали као аполитичне особе које нису подржавале хладноратовску политизацију овог спортског догађаја. Међутим, услед целокупног процеса око организације меча, обојица су променила начин свог држања према државама које представљају. Шах је у СССР-у био третиран као национални спорт, а у периоду Хладног рата совјетска шаховска доминација је била изузетно важан чинилац у промоцији и пропаганди комунизма широм света. Иако под Брежњевљевом влашћу није било званичне забране слободне интелектуалне активности, културна слобода ипак је била обуздавана. Као што је и остале интелектуалце упозоравао да ће њихов неуспех у служби изградње комунизма донети „оно што заслужују“, тако је и Спаском током припрема за меч објашњавао смисао потребе и значај победе над једним Американцем. Спаски је себе видео као интелектуалца, али не као део совјетске интелектуалне масе. Значај победе СССР-а би се огледао у томе што је у питању победа над америчким шахистом, јер да је био представник било које друге земље поставља се питање да ли би овај меч иза себе носио одређену политичку хладноратовску конотацију. За разлику од СССР, Сједињене Државе се нису много занимале за шах нити су га доживљавале као могуће корисно средство државне политике. Међутим, овај меч је све променио. Шах је попримио идеолошки значај за Сједињене Државе, исти онај који је у СССР-у одавно већ постојао. Тај идеолошки значај за Сједињене Државе први је увидео Хенри Кисинџер, државни секретар, који је у предстојећем мечу препознао јак хладноратовски потенцијал, односно,

⁸⁷ Vonnard, Philippe and others, *Nav. delo*, str. 179.

⁸⁸ Johnson, Daniel, *Nav. delo*, str. 184.

⁸⁹ Фишер је одувек тако звао совјетске велемајсторе, иако нису сви били руске националности.

⁹⁰ Gligorić, Svetozar, *Meč stoleća Fišer-Spaski Rejkjavik 1972*, Beograd, BIGZ, 1972, str. 5.

у Фишеру јако хладноратовско оружје. Амерички политички апарат је почео да увиђа значај шаха за америчку политику и за ширење њене идеологије у свету кроз исказивање спортске надмоћи, те је у том периоду шах био коришћен као ново оруђе „меке моћи“ (soft power). Заједно са Кисинџером и Никсон је почео да бодри Фишера називајући га херојем, за кога је заједно са остатком Сједињених Држава навијао 1972. године приликом његовог сусрета са Спаским.⁹¹ Иако је Детант значао отопљавање односа и смиривање напетости, амерички државни врх је ублажавањем те напетости ризиковао да уступи иницијативу Совјетима. Стога, како наводи Данијел Џонсон у својој књизи, Кисинџер је добио задатак да учини све оно што се може учинити како би Фишер одузео Совјетима светску шаховску титулу.⁹² Наравно да овде није било речи о одузимању шаховске титуле, већ о победи Запада и једног Американца над СССР-ом и његовом идеологијом.

Прелиминарни договор о томе где ће се меч коначно играти и када, према прописима ФИДЕ, потписан је 7. фебруара 1972. године у Москви, између представника америчке шаховске федерације и представника шаховске федерације СССР-а. Договорено је да се меч за светску титулу одржи у Рејкјавику са датумом почетка од 25. јуна 1972. године. На захтев Едмунда Едмондсона, шефа америчке шаховске федерације, одлучено је да се споразум објави 10. фебруара, након што га одобре учесници меча - Спаски и Фишер.⁹³ Тог дана, шаховска федерација СССР-а обавестила је председника ФИДЕ и америчку шаховску федерацију да је Спаски пристао на споразум постигнут у Москви. Међутим, совјетска шаховска федерација истиче како су дан раније сазнали да је Фишер одбацио и место и датум меча који су већ били договорени и наводно одобрени од стране обојице.⁹⁴ Наиме, постојао је извесни проблем око потенцијалног организатора меча. Одлука где ће се играти је пала на шампиона и изазивача. Председник ФИДЕ, Макс Еве⁹⁵, пресудио је да обе стране морају да му предају своје пријаве листе градова у којима би играли, у договорено време до 27. јануара 1972. године. Совјетска шаховска федерације је

⁹¹ Johnson, Daniel, *Nav. delo*, str. 160.

⁹² Isto, str. 158.

⁹³ AJ (Архив Југославије), 705 (фонд Шаховског савеза Југославије), К-74, Statement by the U.S.S.R. Chess Federation, February 10, 1972, Moscow

⁹⁴ AJ (Архив Југославије), 705 (фонд Шаховског савеза Југославије), К-74, Statement by the U.S.S.R. Chess Federation, February 10, 1972, Moscow

⁹⁵ Макс Еве, холандски шаховски велемајстор, био је светски првак 1935. године. У периоду између 1970. и 1978. године био је председник ФИДЕ. Захваљујући његовом ангажману се одиграо меч Фишер-Спаски 1972. године.

у својој званичној изјави од 10. фебруара те године истакла како су они предали пријаву на време, за разлику од америчке шаховске федерације која је закаснила и предала тек 31. јануара. У америчкој пријави се чак међу понуђеним градовима нашао и Чикаго, који није смео јер се налазио у држави из које је долазио изазивач. С тим у вези, шаховска федерација СССР-а је 28. и 31. јануара послала телеграмима захтев у којима је имплицитно тражила поштовање процедуре, утврђене од стране ФИДЕ, према којој се морало сматрати да је само листа светског првака представљена у догледно време.⁹⁶ Међутим, оба списка градова су на крају била узета у обзир. На списку Спаског акценат је био стављен на европске градове са одговарајућом климом (Рејкјавик, Амстердам, Дортмунд, Париз), док су Фишерови избори више нагињали ка градовима Југославије (на прво место је ставио Београд, па Сарајево). У наредном поглављу ће детаљније бити објашњена улога у организацији меча од стране Шаховског савеза Југославије (ШСЈ) и Београда. Шаховска федерација СССР-а је тражила да се предност одлуке где ће се меч одиграти да Спаском у складу са постојећом традицијом. Међутим, пошто то није било испоштовано, шаховска федерација СССР-а је протествовала против кршења прописа и процедура утврђених од стране ФИДЕ. Захтевали су од ње да испуни своје већ донешене одлуке и да одбаци противникове покушаје да наметне такве услове меча за светску титулу који су само њему одговарали (алудирајући на Фишера).⁹⁷

Извесни телеграми и извештаји са седница око питања меча Фишер-Спаски су у себи имали доста контрадикторности и неподударња. Од почетка је била оспорована одлука ФИДЕ да у случају немогућности договора обе стране око места, Еве би донео коначну одлуку. Како би одлука одговарала обема странама, са свим могућностима узетим у обзир, поготово јер су се обе стране веома разликовале у погледу одлуке о месту одигравања меча, Еве је одлучио да се меч одигра у два места. У свом телеграму послатом шаховским федерацијама Сједињеним Државама и СССР-у 14. фебруара 1972. године, он је изнео своју одлуку да ће се први део меча (12 партија) играти у Београду, а други део (исто 12 партија) у Рејкјавику, са почетком између 21. и 25. јуна.⁹⁸ Прво неподударње се

⁹⁶ АЈ (Архив Југославије), 705 (фонд Шаховског савеза Југославије), К-74, Statement by the U.S.S.R. Chess Federation, February 10, 1972, Moscow

⁹⁷ Исто

⁹⁸ АЈ (Архив Југославије), 705 (фонд Шаховског савеза Југославије), К-50, Страна poшта, Telegram predat u Hagu 14. II 1972.

огледа у датумима послатих телеграма у којима Еве износи своју одлуку о подели меча. Овде је наведен 14. фебруар, са којим се поклапа податак да је Шаховски савез Југославије (ШСЈ) примио сутрадан тај телеграм.⁹⁹ Са друге стране, после се у два телеграма наводи сасвим други датум – 18. фебруар, који се поклапа са податком да је шаховска федерација СССР-а исти тај дан уложила протест.¹⁰⁰ Друго неподударање се огледа у Евеовој одлуци где ће се меч играти. Наиме, у телеграму од 14. фебруара јасно истиче Београд и Рејкјавик, док четири дана касније износи став да постоји шанса да се меч уместо у Београду игра на Бледу.¹⁰¹ Са првим датумом се подудара податак да је током заседања Бироа ФИДЕ у Москви почетком марта, Еве у разговору са Спаским изнео предлог да се игра на Бледу.¹⁰² Постоји могућност да је Блед долазио у обзир због климе која је одговарала Спаском. До свих одговора на то зашто постоје одређена неподударања у изнетим примерима, се нажалост у досадашњем истраживању није дошло. Како би се у будућности дошло до одређених одговора, потребно је стећи увид и у остале изворе, који се налазе у иностранству.

Током фебруара 1972. године, шаховска федерација СССР-а се у својим изјавама чврсто држала става да је Евеова одлука да подели меч у два града тежак прекршај правила успостављених од стране ФИДЕ и да његова одлука не подржава жељу Спаског да се цео меч игра у неком од његових понуђених градова. Из другог по реду Евеовог извештаја о мечу, сазнајемо да је исти тај став шаховска федерација СССР-а имала и током заседања Бироа ФИДЕ у Москви. Због спора који је настао око одржавања меча Фишер-Спаски, заседање Бироа ФИДЕ у Москви започело је свој рад 2. марта 1972. године, протестним излагањем Виктора Батуриног (директор совјетске шаховске федерације) приликом ког је изнето више приговора совјетске шаховске федерације на рачун Евеа.¹⁰³ Као додатни камен спотицања, оно што се истицало као видно на седници,

⁹⁹ АЈ (Архив Југославије), 705 (фонд Шаховског савеза Југославије), К-50, Страна пошта, Telegram predat u Hagu 14. II 1972, a primljen u ŠSJ 15. II

¹⁰⁰ АЈ (Архив Југославије), 705 (фонд Шаховског савеза Југославије), К-50, Страна пошта, Second report of the President concerning the match for the World Championship for Men 1972 Spasski-Fischer, May 16, 1972

¹⁰¹ АЈ (Архив Југославије), 705 (фонд Шаховског савеза Југославије), К-50, Страна пошта, Report of the President concerning the decision on the site of play of the match for the World Championship Men 1972 Spasski-Fischer, February 18, 1972

¹⁰² АЈ (Архив Југославије), 705 (фонд Шаховског савеза Југославије), К-74, Izveštaj sa sastanka Biroa FIDE u Moskvi (2. i 3. marta 1972)

¹⁰³ АЈ (Архив Југославије), 705 (фонд Шаховског савеза Југославије), К-50, Страна пошта, Second report of the President concerning the match for the World Championship for Men 1972 Spasski-Fischer, May 16, 1972

јесте да Еве уопште није имао подршку одређених чланова Бироа по питању поделе меча у два града. Много њих је на ово остало немо, без потребе за дискутовањем, док су представници шаховске федерације СССР-а јасно иступали против тога. Из даљег текста се види да је Еве напустио седницу како би се састао са Спаским, инсистирајући на томе да од Спаског треба лично да добије одговор. То нам сугерише на могућност да су државни апарат и њему подређене службе стајале иза одлуке Спаског. Нажалост, нема доказа у прилог томе, поготово јер је Спаски тридесет и пет година касније за *НИН* изјавио како сматра да његови тренери и секунданти нису радили за КГБ.¹⁰⁴ Само два дана касније, 4. марта, долази до преокрета. Уследило је званично саопштење шаховске федерације СССР-а, у коме је речено да федерација има у виду жељу милиона шахиста да виде тај меч и да због пријатељских односа са ШСЈ, је спремна да размотри одлуку да се меч игра у два места, 21. или 25. јуна већ поменуте године. Еве је ово писмо сматрао званичним престанком и прихватањем његове одлуке, поготово јер је према његовим речима Спаски већ дао усмену изјаву.¹⁰⁵ Коначна одлука након овог заседања је била донета да се игра меч у два места – Београду и Рејкјавику.

Закључујемо да је шаховска федерација СССР-а током фебруара свесно захтевала од ФИДЕ одбаци све Фишерове захтеве за меч, јер се његови захтеви заправо нису подударали ни са једним њиховим. Онда су непуних месец дана касније поново протествовали, тражећи од ФИДЕ да усвоји искључиво њихове захтеве за меч, односно, да се само листа светског првака која је представљена у догледно време прихвати као једина званична. Колико је далеко у својим протестима ишла совјетска шаховска федерација, се огледа у једном од телеграма упућеним администрацији ФИДЕ, где су је оптужили како нема једнак приступ већ да заузима одређену страну. Осим што су овде алудирали поново на Фишера, покушали су да прикажу како ФИДА наводно заузима одређену идеолошку страну. Иако не постоје званични подаци, незванично се знало да је совјетски државни врх био упућен у све ово, и да је у позадини покушавао да диктира услове. Људи који нису припадали шаховском свету су покушали утицати на ток догађаја. Активност КГБ-а током меча се доводила у питање како и тада, тако и данас. Незванично се знало да је КГБ био

¹⁰⁴ Лазаревић, М, „Трен кад победник изгуби снагу“, *НИН*, 12. април 2007, стр. 40.

¹⁰⁵ АЈ (Архив Југославије), 705 (фонд Шаховског савеза Југославије), К-74, Извештај са састанка Бироа FIDE у Москви (2. и 3. марта 1972)

умешан у шах, као и у све остале ствари које су биле важне за државу. Тврдило се чак да КГБ има свој део при Централном шаховском клубу у Москви. Иако ово никада није било доказано, оставља се простор за могуће тумачење. Током Стаљинове власти, на скоро сваком шаховском такмичењу у ком су учествовали совјетски шахисти, имали су представнике из КГБ-а уз себе. Изјава шаховског велемајстора Јурија Авербаха да се током меча у Курасау 1962. године налазио КГБ у пратњи совјетских шахиста само потврђује Фишерову сумњу да су мечеви били намештени од стране ФИДЕ, у чијој организацији су били заступљени и еминентни Совјети.

Одговор на то шта се заправо десило да у року од само два дана шаховска федерација СССР-а промени став према одлуци Евеа, лежи у чињеници да је Еве Спаском јасно ставио до знања да се његова одлука о подели меча не може мењати и да уколико одлучи да не игра меч титулу ће изгубити без борбе. Њихова одлука да подрже Евеа је била уско повезана са чињеницом да Совјети никако нису смели да дозволе да један Американац порази СССР и то без борбе. Такође, треба истаћи значајно запажање да пре промене совјетског става ни сам Спаски није желео да игра меч у два места, а поготово не у Југославији. Стога ћемо у наредном поглављу покушати да одговоримо на то да ли је питање климе било стварно кључно за Спаског приликом одабира места за меч, те и то да ли баш из тог разлога Југославија није долазила у обзир.

На седници се такође поставило и питање споразума који је потписао Едмондсон, јер шаховска федерација СССР-а наводи како тај прелиминарни споразум који је Фишер касније одбио да прихвати, у ствари не би ни био признат да га у супротном обојица играча нису прихватила. Ово питање се изнова и изнова провлачило, јер шаховској федерацији СССР-а није било јасно зашто је Фишер одједном одбио споразум. Приликом заседања Бироа, истакли су како је Едмондсон сигурно имао Фишерово овлашћење да преговара у Москви, те да су склони тумачењу да је Едмондсонов споразум потписан у Москви био чиста провокација или да је Фишеру у међувремену понуђена нова свота новца па да је из тог разлога одбацио Рејкјавик као могућност. Ова изјава је заправо била уперена против Београда, јер је наводно шаховска федерација СССР-а сматрала да је

Београд понудио накнадну суму новца.¹⁰⁶ У наредном поглављу у ком ће се анализирати југословенска улога у мечу, ова алузија совјетске шаховске федерације уперена на Београду ће бити одбачена као чињенична могућност. Београд је у међувремену повукао понуду услед Фишеровог кршења Амстердамског уговора, што ће бити објашњено у наредном поглављу. У телеграму од 1. маја 1972. године Еве је објавио своју коначну одлуку да се меч игра у целини у Рејкјавику од 2. јула те године.¹⁰⁷

Спаски и његови секунданци су стигли у Рејкјавик 22. јуна, а само пар дана касније је стигао и судија меча, Лотар Шмид. Фишер још није био дошао, иако је пар недеља пре тога послао телеграм у ком је тражио карте за себе и своје секунданте, и навео да намерава да стигне у Рејкјавик 25. јуна.¹⁰⁸ На дан 1. јула приликом церемоније отварања меча, Фишер није био у Рејкјавику. Како би нашао компромис и тиме добио на времену, Еве је предложио да се меч одложи на два дана. Главно питање око којег се дискутовало са совјетском делегацијом је било да ли је меч званично почео оног тренутка када је одржана церемонија отварања или не. Судија меча и совјетска шаховска делегација су се држали става да је церемонијално отварање уједно и означавало почетак меча, док је Еве са неколицином сматрао другачије. Да је меч већ био отпочет, то би за Фишера који се није појавио директно значило губитак прве партије, док би у другом случају његово непојављивање довело до апсолутног отказивања меча. Уколико би се отказао, меч за светску титулу би се те исте године водио поново између совјетских шахиста (Спаског и Петросјана).¹⁰⁹ Еве је имао сво право да откаже меч, у складу са статутом и прописима ФИДЕ, али то није учинио. Уместо тога померио је почетак меча за 4. јули у 12:00 часова, дајући тиме Фишеру последњу шансу.¹¹⁰ Врло брзо након тога је уследио протест совјетске шаховске федерације. Шаховска федерација СССР-а је оштро оптужила Фишера и његове акције, сматрајући да заслужује несумњиву дисквалификацију. Поред Фишера, оптужили су били и Евеа да је нечасно преузео улогу бранитеља и заштитника Фишера, као и то да је без његовог службеног захтева или захтева његових овлашћених

¹⁰⁶ АЈ (Архив Југославије), 705 (фонд Шаховског савеза Југославије), К-74, Izveštaj sa sastanka Biroa FIDE u Moskvi (2. i 3. marta 1972)

¹⁰⁷ АЈ (Архив Југославије), 705 (фонд Шаховског савеза Југославије), К-50, Страна pošta, Second report of the President concerning the match for the World Championship for Men 1972 Spasski-Fischer, May 16, 1972

¹⁰⁸ АЈ (Архив Југославије), 705 (фонд Шаховског савеза Југославије), К-50, Страна pošta 1972.

¹⁰⁹ Golombek, Harry, *Fischer v Spassky: The World Championship 1972*, 1973, str. 19.

¹¹⁰ АЈ (Архив Југославије), 705 (фонд Шаховског савеза Југославије), К-50, Страна pošta 1972.

представника донео одлуку да одложи меч за два дана. Совјети су сматрали да је Еве приликом доношења одлуке о одлагању меча био вођен, према њиховим речима, непостојећом и замишљеном болешћу Фишера, иако је Еве у својим званичним изјавама истакао како је тај податак телефонски био потврђен из Њујорка. Упозорили су ФИДЕ-у да због кршења правила, уколико нешто не предузму до 4. јула у подне, меч ће сматрати прекинутим кривицом Фишера и руководства ФИДЕ.¹¹¹

Кроз анализу свих ових догађаја, када је у питању меч за светског првака 1972. године, ми слободно можемо да одбацимо тезу која стоји у америчкој шаховској литератури, поготово у књизи Данијела Џонсона, а то је да систем који је успоставила ФИДА за светска првенства у ствари осигурава да ће на шаховском трону увек бити совјетски светски првак. Можда и јесте тако било све до тог меча. Сама чињеница да се Еве као тадашњи председник ФИДЕ, упркос многобројним совјетским протестима, потрудио и да неко поред совјетских шахиста добије шансу за освајање титуле, уједно представља и значајан демант на дату тезу. Поред тога, став шаховске федерације СССР-а у виду исказа да је ФИДА штитила Фишера а самим тим и заузимала одређену политичку страну, тумачимо као неоправдан. Као противтезу, износимо тврдњу са којом би се данас многи сложили, а то је да је Еве учинио велику жртву како би осигурао да се меч одржи. Од почетка се трудио да ниједна страна не буде оштећена, што и показује његов уложен труд у то да се меч игра из два дела у местима који су играчи изабрали. Еве није заузимао ничију страну, нити је било коме повлађивао. Учинио је оно што је сматрао да је најправичније за обе стране, трудећи се да ниједна страна не буде незадовољна или оштећена. Међутим, шаховској федерацији СССР-а није одговарао Евеов приступ, поготово јер су на његова делања гледали са идеолошке стране мислећи да Еве тиме директно подржава Сједињене Државе. Сматрали су да Еве по сваку цену покушава да одузме титулу светског првака не Спаском већ некоме ко је совјетски шахиста.¹¹² Ова теза се не може одбацити као немогућа или непоткована пређашњим искуством, с тим да је Еве после Аљехинове смрти 1946. године требао да наследи титулу светског првака. Међутим Совјети су се побунили и затражили да игра против пет њихових играча у борби за титулу

¹¹¹ Препис копије протеста се чува у: АЈ (Архив Југославије), 705 (фонд Шаховског савеза Југославије), К-50, Страна пошта 1972.

¹¹² Манојловић, М, „Петросјан оптужује Евеа“, *Политика експрес*, 5. јул 1972, стр. 30.

1948. године. Те године је титулу изгубио од Ботвиника, совјетског шахисте. СССР је био свестан да ако Фишеру буде дата шанса за играње, Спаски неће имати шансе за победу, што су и многе раније шаховске прогнозе то потврђивале. Знали су како ствари у стварности стоје, те су сви ти протести уперени ка ФИДЕ-и били продукт њиховог страха и покушај да преокрену ствари у своју корист како би на тај начин „вештачки“ задржали титулу, односно, како би осигурали да СССР задржи своје вођство.

Меч је прерастао у озбиљну борбу супротстављених идеологија Источног и Западног блока. Иако су на себе гледали као на обичне шахисте који се часно боре за светску титулу, заправо су били пиони у одлучујућој борби за престиж оног режима који су, хтели-не хтели, представљали и симболизовали. Уместо што се причало и писало о мечу вођеном између двојице шахиста, борба између њих је била представљена као борба између Американца и Руса, што додатно потврђује учестало појављивање ових термина у литератури, штампи и архивској грађи, уместо њихових имена. Са једне стране смо имали Спаског, коме је у разговору са Павловим (тадашњим совјетским министром спорта) речено да треба да откаже меч и да се врати у Москву. Совјетска шаховска федерација, али и сама Москва, је сматрала да је Спаски Фишеровим недоласком био понижен и да је најбоље да са титулом у руци напусти Исланд. Под тиме су, у ствари, мислили да је СССР био понижен. То је била безизлазна ситуација, јер Совјети никако нису смели да дозволе да Спаски буде тај који ће први отићи са меча, а са друге стране, плашили су се да ако остане можда се неће добро завршити. Онда се догодио нови тренутак. Спаски је одлучио да остане у Рејкјавику и да игра, што је било противно наредби Москве у дијалогу вођеном у периоду од 2. до 4. јула.¹¹³ Ово га је скупо коштало, што се и показало у последицама исхода меча. Са друге стране имамо Фишера, који је до тренутка одигравања меча иступао као представник искључиво својих интереса. Још у млађим данима сматрао је да Сједињене Државе не желе да га подрже у каријери. Ово се у потпуности слаже са чињеницом да Сједињене Државе све до овог меча нису улагале у развој шаха. Са друге стране, ФБИ га је после меча у Хавани 1966. године пратио због оптужбе да је „комунистички агент“. Због свега наведеног, можемо закључити да је разумљиво што Фишер није гледао интересе своје државе које је она посебно гајила у овом мечу.

¹¹³ Лазаревић, М, „Трен кад победник изгуби снагу“, *НИН*, 12. април 2007, стр. 41.

Међутим, његов однос према Сједињеним Државама се изненада мења оног тренутка када га је Кисинџер позвао.¹¹⁴ Овај моменат је био од круцијалног значаја, јер је након њега Фишер заиста и одлучио да оде да игра. Није ни случајан датум Фишеровог доласка у Рејкјавик, 4. јула на Дан независности, који се прославља као национални празник у Сједињеним Државама. Фишер је отишао у Рејкјавик да покаже своју величину и да потврди Кисинџеру да је најбољи играч на свету, иако тада још није носио титулу светског првака. Од овог тренутка ФишEROVA борба за титулу је заправо била борба од примарног значаја за његову земљу, у којој више није иступао као представник својих интереса већ као представник и заштитник интереса своје државе. Фишер је схватао да је тај меч више од једног обичног спортског догађаја, те да постоји извесна потреба да му интереси своје нације буду пречи него сопствени. Знао је да Сједињене Државе стоје иза њега и да га подржавају, али и да тајно прижељкују његову победу која би значила пораз СССР-а, јер на крају дана тај меч је заправо био директан окршај Сједињених Држава и СССР-а.

Када је стигао у Рејкјавик искрсли су нови проблеми. Прва партија је била одложена зато што Спаски наводно није хтео да пристане на њено отварање, све док му се Фишер написмено не извини због прекршаја правила споразума услед свог кашњења на почетак меча. СССР је овим јавно хтео да понизи Фишера, као одговор на то што је Фишер јавно понизио пред милионима људи Спаског. Заправо је позадина била та да, Фишер није понизио Спаског, већ читав СССР. Шаховска федерација СССР-а је поново уложила протест, позивајући се на уговор. Тражили су да се прва партија прогласи изгубљеном за Фишера. То је било готово немогуће да се уради, јер у тренутку почетка меча Совјети се нису бунили и тражили нове услове. Сматрао је да ако Совјети буду наставили да инсистирају на томе, да ће меч пропасти. Међутим, дошло је до новог преокрета. Фишер се јавно извинио Спаском и СССР-у због увреде части, јер је био свестан да је шах у СССР-у заузимао цењено место. У Фишеровом званичном одговору било је истакнуто извињење и објашњење, које је он повезивао са питањем новца, односно

¹¹⁴ Податак је преузет из тонског записа Милунке Лазаревић о мечу Спаски-Фишер из 2007. године, захваљујући Мирославу Нешићу који ми га је уступио за коришћење у истраживању и писању мастер рада. Део у коме Милунка говори о овоме можете пронаћи на 9:32.

наградног фонда у мечу.¹¹⁵ Поред такмичарског значаја додатни мотив за Фишера био је финансијски моменат. Многи су га оптуживали да је пресудан тренутак доласка у ствари било удвостручење наградног фонда на претходних 125.000 долара, од стране лондонског банкара Џима Слејтера.¹¹⁶ Сви који су били против Фишера су се водили мишљу да је он био опседнут новцем само за себе. Фишер је заправо сматрао да је дошло крајње време да мечеви за светско првенство крену више да се наплаћују, јер је доста шаховских велемајстора живело само од зараде у шаховским партијама које су биле минималне. Овај податак потврђује једна изјава југословенског шаховског велемајстора Светозара Глигорића. Наиме, он је изјавио како су награде биле мале у другој половини педесетих година и да је од шаха зарађивао бедно, јер је било такво време. Поред тога, изнео је тврдњу како би да је врхунске резултате постизао двадесет година касније у време Фишера, био милионер.¹¹⁷ И други југословенски мајстори су сматрали да Фишеру заправо никада није био императив новац. Ако и јесте некад тражио новац, тражио је из принципијалних разлога. Југословенски шаховски велемајстор Александар Матановић је у прилог томе изнео податак да је Фишер током доласка у Југославију приликом меча СССР-свет 1970. године, од финансијских захтева тражио само да му се обезбеди носач и такси до аеродрома.¹¹⁸ Током меча у Рејкјавику 1972. године, Фишер је заправо тражио повећање наградног фонда како би и Спаски добио одређену суму новца, по систему да три петине зараде иде победнику, а две петине побеђеном. Ако бисмо поредили понуђене наградне фондове за меч са сумама које су добијали тенисери онога времена, или са новчаном наградом једнодневне борбе Мухамеда Алија у Цириху која је износила 300.000 долара, Фишиеров захтев за повећање наградног фонда би се могао тумачити као скроз разумљив и легитиман.¹¹⁹ Фишер је био става да су шаховски профити несразмерно мањи били у односу на наградне фондове тада популарних спортова. Управо због тог захтева се његов брзопотезни долазак у Рејкјавик погрешно тумачио искључиво као долазак због новца, а не због Кисинџеровог изненадног позива. Мада, не искључујемо могућност да је новац играо значајну улогу у овоме. Слејтерова позадина приче није у ствари била у

¹¹⁵ Текст написаног Фишиеровог извињења се може пронаћи у: С.Н.О'Д, Alexander, *Fischer v. Spassky: Reykjavik 1972*, 1972, str. 82.

¹¹⁶ Радојчић, М, „Фишер кренуо на Исланд“, *Политика*, 4. јул 1972, стр. 18.

¹¹⁷ Nešić, Miroslav, Radenović, Sandra, *Život kroz sport*, Beograd, Prosveta, 2016, str. 72-74.

¹¹⁸ Ковачевић, М, „Умро Роберт Фишер“, *Политика*, 18. јануар 2018. <http://www.politika.rs/scc/clanak/11289/Umro-Robert-Fiser> (20. август 2020)

¹¹⁹ „Фишер, Спаски, тенисери и Клеј...“, *Политика*, 24. јануар 1972, стр. 14.

новцу, већ у потреби да види како ће Фишер оспорити совјетску надмоћ на овом мечу. Наградни фонд за саме шахисте можда јесте био веома примамљив, али је чињеница да су њихове делегације сматрале да је у игри нешто више и далеко важније од саме количине новца.

Меч је коначно отпочео 11. јула, а онда су поново искрсли нови проблеми. Фишер је захтевао да се уклоне телевизијске камере због наводног узнемиравања и да се првих седам редова у публици испразне, са тврдњом да је КГБ ту поставио своје хипнотизере који покушавају да га ометају. Упоредо са тиме, а у тренутку када је Спаски почео да губи, совјетска шаховска федерација је наводно почела да добија телеграме у којима је писало да обрете пажњу на Фишера, алудирајући на то да Фишер покушава на разне начине Спаског да омета током игре. Фишер је сматрао да КГБ стоји иза завере коју је он сам погрешно пројектовао, док су Совјети са друге стране сматрали да Централна обавештајна агенција (ЦИА) намешта Спаском како би га дестабилизовали. Совјети су веровали да је столица на којој седи Спаски озвучена и да је светло прејакно како би га деконцентрисало. Спаски је под притиском и сам почео у то да верује. У једном од интервјуа током меча у Рејкјавику изјавио је како се осећа чудно и да око себе осећа неку врсту радиоактивности, те да је због тога постао сумњичав. Не треба губити из вида чињеницу да се све ово догађало у време када је Спаски губио у игри, те није ни мало случајан тајминг још једног протеста Совјета. Меч се приближавао свом крају, а совјетска шаховска делегација је била разочарана и кивна на Спаског. Многи Совјети су сматрали да је за пораз Спаског главни кривац био Фишер који је према речима Јефима Гелера (секуданта Спаског) користио „нешаховска средства за изазивање и слабљење“ светског првака.¹²⁰ Под овом изјавом је мислио на систем хипнозе, јер се на овај меч гледало и из психолошког угла. Фишерово кашњење на Исланд се доводи у директну везу са тиме.

После кључне 21. партије коју је Спаски предао, свет је добио новог шаховског првака. Првог који није био Совјет, а да ствар буде још гора по њих, првог који је био нико други но Американац. Фишер је тада уједно постао први и једини Американац са титулом светског првака у шаху. За совјетски шах је ово значило понижење, јер су сви послератни шаховски прваци били Совјети, и не само то – сви изазивачи шаховских

¹²⁰ Изјава Јефима Гелера се може пронаћи у: Edmonds, David, Eidinow, John, *Nav. delo*, str. 235.

првака су били Совјети, све до доласка Фишера. Према стајалишту совјетског друштва, Спаски је дошао у Рејкјавик да би послужио као „икона“, а не само као играч СССР-а. Но, у очима совјетске власти у друштва, био је напукла „икона“.¹²¹ Совјетско друштво је видело улогу Спаског у совјетском држању светске титуле као приказивање совјетске државе и друштва по систему: „Наше (значи) боље“. Још пре меча у Рејкјавику, Александар Јаковљев (шеф одељења за пропаганду и агитацију Централног комитета) позвао је Батуриног на испитавање како би му скренуо пажњу на то да је Спаски сносио моралну одговорност за исход меча према совјетском друштву и држави.¹²²

За Спаског је постојала цена коју је морао да плати повратком у СССР. Враћајући се у Москву, Спаски је морао да се суочи са својом осудом у Одбору за спорт. Аутор књиге *Бели краљ и црвена краљица: како се Хладни рат борио на шаховској плочи*, Данијел Џонсон, износи цитат како је један члан Одбора сажео састанак у две реченице истичући: „Спаски је заборавио да је спортиста - али у црвеној мајици! Као резултат незадовољавајућег учинка Спаског, нарушен је престиж наше државе“.¹²³ Чињеница је да је његов пораз у СССР-у био доживљаван као државни, а потом и идеолошки неуспех. Како наводи Џонсон, показало се да је тај снажан монолитни систем био нестабилан и подложен спољном утицају. Само што је у овом случају ситуација била далеко сложенија, с тим да је тај систем био надмудрен од стране једне особе и то Американца. По сопственом признању Спаског, по повратку у Москву га нису лоше дочекали. Тек је пред крај године у Спорт-комитету био организован састанак са велемајсторима, на ком су Спаског ставили на стуб срама и причали како је лош, непослушан, и томе слично.¹²⁴ Спаски је и сам у једном од интервјуа за *НИН* изјавио како су његове најбоље године за игру биле у периоду између 1964. и 1970. године, те да је постојала могућност да меч у Рејкјавику изгуби не само од Фишера, него и од било кога другог ко би можда био на његовом месту.¹²⁵ Комунистичка партија СССР-а је тек накнадно Спаском укинула привилегије путовања, односно учествовања на шаховским такмичењима, као одговор на његов пораз односно као одговор на то како је представио државу као неуспешну. Спаски

¹²¹ Edmonds, David, Eidinow, John, *Nav. delo*, str. 61.

¹²² Исто, str. 68.

¹²³ Johnson, Daniel, *Nav. delo*, str. 198.

¹²⁴ Лазаревић, М, „Трен кад победник изгуби снагу“, *НИН*, 12. април 2007, стр. 41.

¹²⁵ Исто, стр. 42.

се након овога годинама борио за своје личне и политичке слободе. Причало се да му је за излазак из земље 1975. године помогла друга жена, која је била француског порекла, као и интервенција француског председника Жискара д' Естена. Међутим, Спаски је ово лично демантовао.¹²⁶ На крају му је било дозвољено да живи у Француској, али остајући и совјетски држављанин.¹²⁷ Са друге стране, у Сједињеним Државама је владала еуфорија. Фишер је постао веома популаран широм света, као један од најпознатијих људи у том тренутку, а у Сједињеним Државама је био доживљаван и слављен као холивудска звезда. И не само као то, већ и као човек који је поразио СССР. Фишер је постао амерички национални херој са незваничном титулом „победника над комунизмом“.

Ово је био први пут у историји да је шах био централни светски догађај. Временски период у ком се меч одигравао био је веома лош за пропаганду шаха, јер се крај меча (који је уједно требао да буде и најзанимљивији) поклапао са почетком XX Олимпијских игара у Минхену. Међутим, то није спречило да овај шаховски догађај све друго тада потисне и стави у други план. Меч је имао велики одјек у јавности, те је значајно допринео пропаганди и популарности шаха. Свет се по први пут уверио у профитабилност учествовања на интернационалним шаховским турнирима. Од тог тренутка шах је од обичне игре еволуирао у професионалну грану спорта. У Сједињеним Државама није постојало неко посебно интересовање за шах, све док Фишер није почео да води у игри. Чланство у америчкој шаховској федерацији се те године дупло повећало. Нико није могао ни да претпостави да би шах могао да буде материјал за ударни термин телевизијског програма. Међутим, показало се супротно. Американци су путем радија преносили сваки потез, као и њујоршка телевизија. У осамнаест од двадесет и једног бара на Менхетну, телевизија је била подешена не на бејзбол утакмицу Њујорк Метса, већ на емисију Канала 13, која је преносила Фишер-Спаски меч уживо из Рејкјавика.¹²⁸ Управо се у томе и огледа додатни значај шаха као спорта, јер је бејзбол спорт број један у Сједињеним Државама био потиснут у други план због овог шаховског меча. Један извештач је спровео анкету о тадашњем ТВ избору програма, у којој је од двадесет и једног испитаника чак осамнаест одговорило да гледа шах, а само преостало троје да прате бејзбол утакмицу Њујорк Метса

¹²⁶ Више у: Лазаревић, М, „Трен кад победник изгуби снагу“, *НИН*, 12. април 2007.

¹²⁷ Johnson, Daniel, *Nav. delo*, str. 199.

¹²⁸ Johnson, Daniel, *Nav. delo*, str. 191.

(New York Mets).¹²⁹ Током друге половине меча, мултинационална компјутерска компанија ИБМ (IBM) је на недељном нивоу уплаћивала 10.000 долара у фонд из ког су се плаћали преноси меча сваке недеље.¹³⁰ То је био догађај који је ушао у човекову свакодневицу без приметне осетности. На Тајмс скверу је такође ишао уживо пренос, па су људи чак изостајали са посла како би испратили ток меча. У тржним центрима су били постављени телевизори¹³¹ како би сви били у могућности да га гледају. На вестима су ишла прво извештавања о мечу и Фишеру, па онда тек о афери Вотергејт и рату у Вијетнаму.¹³² У тој мери је значај меча био свеprisутан код америчког народа. Људи су масовно играли шах у канцеларијама. Сви излоси и киосци су били окићени Фишезовим сликама. Младе америчке шахисткиње су током меча носиле мајице са скривеном провокативном поруком „Боби ће победити“.¹³³ Током трајања меча сматрало се да ако Фишер победи, да ће то бити већи дочек него што је приређено освајачима Месеца. Захваљујући мечу и победи Фишера, шах је изазвао невероватан бум у Сједињеним Државама. Сви ови примери заправо показују да је шах представљао значајну особитост хладноратовске културе, поготово у Сједињеним Државама од тренутка одигравања меча.

Иако је шах био совјетски национални спорт, њихово хладноратовско оружје, те 1972. године се на светској сцени појавио неко ко је могао да угрози то оружје. Сједињене Државе, иако до тог тренутка незаинтересоване за шах, почињу да схватају да би њихов главни адут у хладноратовској интелектуалној борби могао бити управо Фишер. Са те стране гледано, Фишер је био и остао један од највећих производа америчке културе у Хладном рату. За СССР је његова победа значила интелектуални пораз за комунизам, односно, доказ победе „капиталистичког човека“ над „социјалистичким“. Све ово за СССР не би било тако страшно, да само три године пре меча Сједињене Државе нису однеле победу у свемирској трци, и на тај начин такође показале своју супериорност. Шах је током Хладног рата био искоришћен као политичко средство, а пошто је у СССР-у

¹²⁹ Edmonds, David, Eidinow, John, *Nav. delo*, str. 224.

¹³⁰ Isto, str. 225.

¹³¹ Од педесетих година је телевизија постала најраширенији културни медиј, поготово у Сједињеним Државама.

¹³² Подаци преузети из америчког документарца *Боби Фишер против остатка света* (Bobby Fischer Against The World) из 2011. године, који говори о његовом животу и шаховском стваралаштву. <https://www.youtube.com/watch?v=V14gXuzRdp4> (31. јул 2020)

¹³³ Лазаревић, М, „Ђаво у човеку или обратно“, *НИН*, 30. јул 1972, стр. 50

управо он био национални спорт у служби идеологије и Партије, показало се да је његова употреба помагала да они током четврт века кроз шаховску хегемонију шире своју идеологију. „Меч века“ у Рејкјавику одржан 1972. године, значајно је обележио једну еру у којој је постојала непрекидна борба за престиж између Вашингтона и Москве. Управо он представља добар пример како то изгледа када партије које су они играли почну да добијају значење које је превазилазило сам шах као игру. Партијама које су биле обојене политичким бојама, су се користиле обе стране за одређене идеолошке циљеве, те се управо ту огледа та повезаност политике и шаха, као и њихово узајамно преплитање. Показало се да је меч врло брзо превазишао саму игру и прерастао у надметање Сједињених Држава и СССР-а у периоду хладноратовске нетрепелљивости. На важност овог меча се гледало и кроз призму шаховске табле над којом се одиграо сукоб шаховских титана услед хладноратовски заострене атмосфере. Ова табла је представљала симбол једног од најважнијих тренутака шаха у другој половини XX века, али и у светским политичким односима. На крају меча на шаховској табли су се потписала оба играча. Након скоро пола века од одигравања меча, одржана је аукција¹³⁴ у Даласу 2016. године, на којој је ова табла продата.¹³⁵

1.3. Упоредна анализа југословенске, америчке и совјетске штампе о мечу

Током Хладног рата је широм света штампано на хиљаде и хиљаде шаховских публикација. Годишње се штампао велики број шаховских листова, билтена и часописа. О шаху се писало у штампи, али и у забавној и озбиљној литератури. О њему се говорило у многим емисијама на радију и телевизији. До појаве радија и телевизије, штампа је била основни и једини начин информисања како о доминантним политичко-друштвеним ставовима тога времена, тако и о спортским догађањима. Стога је и шах као део хладноратовске културе веома значајан за проучавања кроз штампу. Такође, ми кроз његову призму заправо проучавамо и односе суперсила у том периоду. Новински чланци и многе књиге које су обиловале стереотипним супротностима попут подељености на „нас“

¹³⁴ Цена се кретала између 250-300.000 фунти.

¹³⁵ „Chessboard used in Match of the Century expected to sell for £250,000“, *Mirror*, november 16, 2016. <https://www.mirror.co.uk/news/world-news/chess-board-used-match-century-9272651> (18. август 2020)

и „њих“, су на тај начин уједно и приказивале раздобље у којем су њихови аутори били савременици.

Седамдесетих година владао је систем у коме је Партија имала право у све да се меша, чак и у штампу. С обзиром да је у Југославији државни систем био изузетно централизован, штампа је имала улогу да преноси званичан глас Партије. Комунистичка партија Југославије је неоспорно конституисајући нову власт као субјект револуционарних промена, контролисала и медије који су били њени посредници. Постојала је изражена пракса медијског сагледавања догађаја кроз идеолошку призму. Партија је вршила функцију агитације и пропаганде у држави, кроз функцију цензурисања медија.¹³⁶ Одлуке агитационо-пропагандних (Агитпропа¹³⁷) одељења партијских организација која су се између осталог бавила и цензурисањем штампе, дате само и као обичне препоруке, одмах су биле извршене. Агитпроп као део централне власти Партије, је имао прву и последњу реч када је у питању била култура, идеологија, просвета и агитација.¹³⁸ Агитпроп се бринуо о садржају штампе и о њеној политичкој и идејној страни. Ретко шта је било препуштено самосталној процени новинара при писању чланака. Бринуо се о томе шта ће се наћи у штампи, шта је требало јаче или слабије нагласити, о кадровском саставу редакција.¹³⁹ Кроз анализу југословенске штампе ми заправо стичемо увид у то какви су били међународни односи тада. Такође, пружа нам и могућност да сагледамо начине на које је Партија желела да народ перципира одређене ствари (да каналишу одређено мишљење јавног мњења).

Меч у Рекјавику је био веома добро медијски испраћен, с тим да је само место одигравања било незгодно за извештавање. Стекао је огроман публицитет у светској штампи, те се о њему непрестано писало и пре званичног почетка. Југословенски спортски часописи нису у адекватној мери испратили меч, за разлику од новина. Очекивало би се да ће спортски часописи више и детаљније извештавати, међутим, то није био случај. Захваљујући ревносном свакодневном и детаљном извештавању *Политике*, ми смо данас упућени у готово сва дешавања око меча, како пре њега тако и током. Између осталог смо

¹³⁶ Gredelj, Stjepan, *Nav. delo*, str. 157-158.

¹³⁷ Агитација + пропаганда

¹³⁸ Doknić, Branka, *Kulturna politika Jugoslavije 1946-1963*, Beograd, Službeni glasnik, 2013, str. 69-70.

¹³⁹ Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije: 1918-1988. Knj. 3, Socijalistička Jugoslavija: 1945-1988*, Beograd, Nolit, 1988, str. 121.

добили и увид у мишљење југословенске штампе по питању меча, његових скандала и актера. Поред *Политике*, доста детаљно и свакодневно су извештавали и *Политика експрес* и *Вечерње новости*. У анализирању меча из угла југословенске штампе је помогло коришћење више новинских листова, како београдских, тако и загребачког *Vjesnika* и сарајевског *Oslobođenja*.

Политика наводи како је цео свет био подељен између два тора – оних који су навијали за Фишера и оних који су навијали за Спаског. Генерално, у извештавању целокупне југословенске штампе преовладавају они чланци који нису били наклоњени Фишеру. Управо то јавно југословенско нерасположење према Фишеру највише и упада у очи. Један од значајних података који износи Милунка Лазаревић јесте да је Фишер током меча парадоксално добијао највећи број навијачких телеграма из СССР-а и Југославије, односно како она наводи из земаља које су предњачиле критичким коментарима.¹⁴⁰ Последњи део реченице заправо иде у прилог томе да је југословенска штампа приступала Фишеру са извесном дозом анимозитета. Сви су журили да га критикују, а да нису заправо ни разумели шта он стварно жели. Велики број новинара је тада прибегавао због читаности и тиража, сензационалистичким насловима и негативним текстовима о Фишеру (то се посебно може запазити у *Vjesniku*¹⁴¹ и *Oslobođenju*, чији је аутор обе новинске редакције био Димитрије Бјелица). Фишер је константно био на мети оштрих и некоректних осуда југословенске штампе од почетка извештавања. Спортски часопис *Тетро* је на пример веома мало извештавао о мечу, али са веома театралним насловима, честим карикатурама и оштрим увредама на рачун Фишера. Давао му је различите негативне и погрдне коментаре, попут: „Да је Фауст који је трампио душу за шаховску круну“, „Да је нешколован, незгодан, лукав, надмоћан...“, „Да није геније, али да је добро обучена напаст која је макијавелистички провалила у шаховску данашњицу“ и „Да од аутограма једино скупља потписе покојног Џорџа Вашингтона на доларској новчаници“.¹⁴²

У *Политици експрес*, за коју је између осталог извештавао Бранислав Ракић (који је у јавности био познат као русофил) из Рејкјавика, је у писању видно његово нагињање ка

¹⁴⁰ Лазаревић, М, „Усамљени рапсод“, *НИН*, 20. април 1975, стр. 52.

¹⁴¹ Bjelica, D, „Fischer opet nastavlja svojim maltretiranjem“, *Vjesnik*, 30. srpnja 1972, str. 11.

¹⁴² Kozomara, V, *Tempo*, 30. VIII 1972, str. 17.

Спаском. Томе у прилог сведоче многи наслови у истоименим новинама. Услед нових Фишерових финансијских захтева у вези меча и совјетског захтева дискриминације Фишера због истог, *Политика експрес* је на насловној страни од 1. јула 1972. године објавила следећи наслов: „Еве припретио Фишеру“.¹⁴³ Иако је овај чланак ишао нешто другачије, да би привукао читаоце, Ракић је овај наслов заправо извукао из УПИ-јеве (United Press International) вести и југословенском народу наметнуо погрешно перципирање самог Фишера у лику негативца. Два дана касније је објавио да уколико меч не почне коначно 4. јула у подне (одлагања је у ствари било због Фишеровог доласка на време на Исланд) - „Спаски се одриче награде!“.¹⁴⁴ Овим насловом је желео да прикаже како би се Спаски центлменски повукао. Након Фишеровог коначног доласка на Исланд, *Политика експрес* је детаљно извештавала о совјетском захтеву кажњавања Фишера услед увреде Спаског и совјетске шаховске федерације, уз Ракићев коментар да је Фишеров долазак на Исланд можда био узалудан.¹⁴⁵ У сусрет првој партији, Ракић је извештавао о извлачењу бројева за одређивање фигура. Овај догађај доноси кроз наслов: „Фишер заборавио да се рукује“.¹⁴⁶ Читајући даље овај чланак, могло се увидети за кога је Ракић навијао. Ракић је кроз Фишеров чин непружања руке Спаском приликом извлачења фигура и кроз веома субјективно описивање истог догађаја, читаоцима покушао да прикаже како је Фишер некултурно избегао руковање. Већ након прве партије је изашао наслов: „Борис Спаски пред победом“¹⁴⁷, а када је након друге партије Фишер изгубио изашао је следећи наслов: „Спаски добија, Фишер плаче“.¹⁴⁸ Због својих екстремних нагињања ка Спаском и субјективног извештавања, Бранислава Ракића је редакција *Политике експрес* вратила из Рејкјавика у сред меча. Анализирајући *Политику експрес* трудили смо се да водимо рачуна о томе ко је аутор који је извештавао о мечу, те се његова позадина као и лични ставови о мечу и играчима посебно узимала у обзир приликом анализе извештаја.

Резултати партија су често излазили и у виду наслова, али без неких одређених претензија. Што се тиче политичке позадине меча, готово да нико у југословенској

¹⁴³ Ракић, Б, „Фишера још нема“, *Политика експрес*, 1. јул 1972, стр. 26.

¹⁴⁴ Ракић, Б, „Доћи ће ако жели битку“, *Политика експрес*, 3. јул 1972, стр. 30.

¹⁴⁵ Ракић, Б, „Спаски тражи казну за Фишера“, *Политика експрес*, 5. јул 1972, стр. 30.

¹⁴⁶ Ракић, Б, „Фишер и Спаски играју у уторак“, *Политика експрес*, 7. јул 1972, стр. 30.

¹⁴⁷ Ракић, Б, „Спаски пред добитком“, *Политика експрес*, 12. јул 1972, стр. 30.

¹⁴⁸ Ракић, Б, „Спаски добија, Фишер плаче“, *Политика експрес*, 13. јул 1972, стр. 30.

штампи није стављао акценат на то да је тај меч представљао пројекцију борбе Хладног рата. Штавише, југословенска штампа је више писала о актерима, о скандалима око меча (овде се мисли на проблем који је избио око наградног фонда и Фишеровог недолажења, односно кашњења на Исланд) и о одиграним партијама.

Кроз читање и анализирање југословенске штампе о мечу појављују се одређена питања као недоумице. Прво, зашто је југословенска јавност навијала за Спаског, с тим да он није ставио Београд на своју листу жеља. Друго, Југославија је тада била у бољим политичким односима са Сједињеним Државама, него са СССР-ом. Поготово јер се тај меч одржао само четири године после инвазије у Чехословачкој, после које је Југославије знатно променила курс у својој спољној политици, окрећући се више Западу. Из тог угла гледано, знајући да је систем био такав да је побољшање односа са једном суперсилом доводило до погоршавања са другом, поставља се онда питање зашто народ Југославије није навијао за Фишера. Постоји могућност да је ово био одговор Југославије на Фишеров чин одбијања да игра меч у Београду, о чему ће бити више речи у наставку. Трећа ствар, оно што иде у додатни прилог томе да југословенско јавно мњење није стојало уз Фишера, већ уз Спаског а самим тим и уз СССР, јесте то да је југословенска штампа непрестано објављивала детаље око Фишеровог недолажења и совјетских протеста. Односно, покушавали су да да прикажу народу како је Фишер осрамотио СССР и Спаског. Почетком јула, *Политика* је доносила веома детаљне извештаје о догађајима око меча, па самим тим и око питања совјетског гледишта на Фишерово кашњење. Оштри протести совјетске шаховске федерације су се могли наћи у фокусу југословенске штампе која је своје мишљење делила са Совјетима, сматрајући да је ФИДА превише попустљива и да су Фишерове уцене тешко кршење правила.¹⁴⁹ Након овога су се у фокусу југословенске штампе нашли захтеви Спаског за извињењем и за додатним поеном у првој партији (према правилу онај ко се не појави у првој партији мора да је преда, односно да је изгуби контумацијом). Фишер је након контумације хтео да одустане. Постоје различити подаци које је југословенска штампа донела по питању тога шта је за Фишера представљао кључни моменат за наставак игре. *Политика* наводи како је кључни моменат у његовој одлуци да настави игру био тај када је почео да добија на стотине телеграме подршке из

¹⁴⁹ Кажих, Б, „Совјетска федерација затражила дисквалификацију Фишера“, *Политика*, 4. јул 1972, стр. 18.

Сједињених Држава.¹⁵⁰ Током даљег тока меча, наслови у југословенској штампи (претежно београдској) су били доста умеренији, а чланци посвећени мечу доста разноврснији. Како се меч приближавао свом крају, југословенској штампи више није био фокус на Фишеров касни долазак на Исланд и остале изазване проблеме од стране њега. На крају самог меча у југословенској штампи је могла да се уочи једна контрадикторност која никако није ишла у прилог њеном пређашњем извештавању. Наиме, југословенски новинари су након победе Фишера сматрали да је он заслужено однео титулу светског првака, без икаквог даљег навођења што се тиче проблема које је изазвао, а које је југословенска штампа осуђивала заједно са Совјетима. У наредном поглављу ћемо кроз причу о југословенској улози у мечу покушати да објаснимо зашто је Југославија стојала иза Спаског и поред многих контроверзи.

Књига *Боби Фишер иде у рат* (Bobby Fischer Goes to War) износи податак како је америчка штампа (посебно *Њујорк тајмс* и *Вашигтон пост*) сматрала да је Фишера победа била нужна како би Сједињене Државе наставиле да нижу своје националне успехе, те да би на тај начин његова победа ударила у темељну поставку совјетске идеологије.¹⁵¹ Такође је наведено како *Сандеј тајмс* (Sunday Times) перципира протагонисте меча кроз искривљену призму идеолошке конфронтације: „Обојица су изванредни тумачи својих улога. Фишер, дивљи појединац, пустолован и повремено лакомислен у свом животном и шаховском стилу; Спаски, доброћуднији пример совјетског бирократе, опрезан, необавезан, неодређен“.¹⁵² Најраспрострањеније уверење у америчкој штампи за разлог Фишеровог недоласка на Исланд, је био циљ да се Спаски кроз психолошки рат измори и пре самог почетка меча.¹⁵³ Шаховски стручњаци у Њујорку су сматрали да велику битку изгуби онај ко се први измори. Већ почетком јула Американци Фишеру упућују прве али још благе опомене због недоласка на Исланд. На совјетску примедбу како је Фишер превише одан новцу, *Њујорк тајмс* одговара да Фишер није као совјетски велемајстори субвенционисан од стране своје државе. Тада је свако са оправданим разлогом могао да сматра да њихов сусрет има привук америчко-

¹⁵⁰ „Фишер наставио меч и има шансе да добије трећу партију“, *Политика*, 17. јул 1972, стр. 10.

¹⁵¹ Edmonds, David, Eidinow, John, *Nav. delo*, str. 266.

¹⁵² Isto, str. 267.

¹⁵³ Schonberg, H, „Fischer vs. Spassky“, *The New York Times*, 3. septembar, 1972, str. 13. <https://www.nytimes.com/1972/09/03/archives/psychic-murder-at-the-chessboard-encounter-at-reykjavik-boy-wonder.html> (20. август 2020)

совјетске конфронтације, поготово због совјетског монопола у шаху који непрекидно траје од 1948. године. *Њујорк тајмс* овај меч назива „мечом века“. Поред штампе, овај назив ће бити прихваћен и коришћен као одредница и у литератури. Иако је ово био меч одигран у спортском духу, они су носили терет идеологије своје земље. Кроз поједине извештаје *Њујорк тајмса* о мечу видимо да се на овај меч тада гледало као симбол сукоба Источног и Западног блока, тим пре јер је СССР држао дуго шаховску супрематију која је настала као производ марксистичко-лењинистичке идеологије.¹⁵⁴ СССР је доминирао у међународном шаху, а првенство држао од 1948. године и зато је било нечег симболичног у лику темпераментног Фишера који је дошао да оспори совјетску надмоћ. Након победе у мечу, Фишер се појавио на насловници *Лос Анђелес тајмса* (Los Angeles Times) - „Фишер је краљ“.¹⁵⁵ Ово није био први пут да је Фишер заузимао насловнице америчких новина и часописа током меча. Током августа 1972. године, Фишер се пронашао на насловној страни једног од најпознатијих америчких часописа - *Спортс Илустрејтед* (Sports Illustrated).¹⁵⁶

За разлику од југословенске и америчке штампе, совјетска *Правда* је врло мало и оскудно извештавала о мечу, сем у периоду када је било питање да ли ће меч почети. За разлику од југословенске штампе, информације о мечу се нису могле пронаћи на насловницама. Пред почетак меча, *Правда* је извештавала читаоце о актуелностима. Своју критичност према политици ФИДЕ, изражавала је кроз оптужбе за попустљивост и фаворизацију америчке шаховске федерације. Сматрали су да је то била увреда за професионални спорт и његова правила, те се инсистирало на Фишеровој дисквалификацији. Као предмет *Правдиних* критика нашао се и сам Еве који је био оптуживан за субјективност према Фишеру. У прилог томе, у једном од чланака било је написано: „Можемо само да претпостављамо ЧИМЕ СЕ водио Еве доносећи још једну такву одлуку која нарушава амстердамски уговор о правилима меча на светском првенству између шампиона Б. Спаског и Р. Фишера“.¹⁵⁷ Постоји могућност да се изјавом заправо алудирало на то како су га Сједињене Државе можда поткупили или слично,

¹⁵⁴ Schonberg, H, „Fischer Captures Chess Title As Spassky Resigns by Phone“, *The New York Times*, 2. septembar, 1972, str. 1. <https://www.nytimes.com/1972/09/02/archives/fischer-captures-chess-title-as-spassky-resigns-by-phone-first.html> (20. август 2020)

¹⁵⁵ <https://en.chessbase.com/post/bobby-fischer-in-iceland-45-years-ago-15> (20. август 2020)

¹⁵⁶ „Bobby’s chessboard mastery“, *Sports Illustrated*, august 14, 1972.

¹⁵⁷ „Изјава Шаховске федерације СССР-а“, *Правда*, 4. јул 1972, стр. 6.

поготово јер се већ спомињала уцена. Појава шаха је у *Правди* постепено нестајала како се приближавао пораз Спаског, стављајући већи акценат на приказ партија уместо тога. Од тренутка када је била започета Олимпијада у Минхену 26. августа, *Правда* више није извештавала о мечу. Када је меч био завршен победом Фишера, *Правда* је произвела само један кратак коментар у доњем левом углу са насловом: „Меч је завршен“.¹⁵⁸ Овај моменат показује како је СССР желео дубоко да прикрије свој неуспех, поготово јер се на пораз Спаског у СССР-у али и шире гледало као на идеолошки пораз комунизма. Данијел Џонсон износи податак како је Фишер изјавио да није мислио да ће икада доћи дана када ће шах постати главна вест у Сједињеним Државама, а да ће произвести само мали коментар у *Правди*. У прилог овоме стоји ФишEROVA изјава пред меч 1972. године: „Сит сам њихове хипокризије. Кад сам победио Петросјана објавили су о томе само малу белешку у њиховим новинама. Али тамо се играо неки локални шампионат који су ставили у наслове. Да је Петросјан победио мене, онда би то било у насловима“.¹⁵⁹ Џонсон поред онога износи податак и да су друге значајне новине у СССР-у, попут *Известије*, извештај о Фишеровој победи закопале при самом дну спортске рубрике.¹⁶⁰ Иако је меч у прве две трећине био истицан у државним новинама, пред крај се могло наслутити откуда сплашњавање. У књизи *Боби Фишер иде у рат* изнети су подаци како је *Известија* након седамнаесте партије склонила лого ФИДЕ у својој шаховској рубрици, а да је ТАСС у доњем левом углу спортске странице уз фотографије совјетских атлетичара објавио један кратки пасус о 21. партији и поразу Спаског.¹⁶¹ На основу тога како се у датом тексту говорило о том догађају, као и то колико је пажње било посвећено можемо закључити колико је важна та вест била за уреднике. Анализа места веста у новинама, односно колики део стране је догађај заузимао, показује намере аутора чланка, поготово јер је *Правда* били режимски лист. Иако *Известија* није коришћена као извор у анализи рада, извештаји *Правде* нам са друге стране иако врло оскудно, доносе значајне податке о мечу које можемо тумачити као јасан приказ хладноратовске заоштрениости и пропаганде која је представљала значајан део политике Хладног рата.

¹⁵⁸ Котов, А, „Меч је завршен“, *Правда*, 2. септембар 1972, стр. 6.

¹⁵⁹ Глигорић, С, „Ко зна више Фишер или Спаски“, *НИН*, 26. март 1972, стр. 51.

¹⁶⁰ Johnson, Daniel, *Nav. delo*, str. 197.

¹⁶¹ Edmonds, David, Eidinow, John, *Nav. delo*, str. 268.

2. Југославија у улози организатора „меча века“ 1972. године

Значај „меча века“ за Југославију се најпотпуније може сагледати и разумети кроз анализу историјског контекста у ком се одржавао, односно кроз однос политичких веза Југославије са суперсилама крајем шездесетих и почетком седамдесетих година XX века. Такође, може се пратити и кроз анализу позиције Југославије на светској шаховској сцени.

Односи између Сједињених Држава и Југославије шездесетих година, све до интервенције у Чехословачкој, нису били повољни и стабилни. Вашингтон није благонаклоно гледао на Титову политику зближавања са земљама Трећег света и на његову иницијативу о стварању Покрета несврстаних. Поред Трећег света, препреку је представљала и Куба, услед доласка Фидела Кастра на власт и догађаји попут искрцавања у Заливу свиња и Кубанске ракетне кризе. Потом су уследиле оштре критике југословенске јавности због америчког бомбардовања Северног Вијетнама 1965. године. Политичка неслагања око Вијетнама су означила и крај једног периода током којег је Југославија добијала извесну америчку финансијску и економску помоћ. Нови извор заостравања односа изазвао је Шестодневни рат¹⁶² 1967. године. Иако су се у овом рату суперсиле налазиле по страни, било је јасно ко је чију страну подржавао и потпомагао. Југославија је у том рату подржавала арапску страну због своје улоге у Покрету несврстаности и тиме погоршала сопствену међународну позицију. Југословенска јавност је оштро критиковала политику Израела, а самим тим се била директно замерила Сједињеним Државама које су подржавале Израел. Вашингтон је тај приступ окарактерисао као „једностран“ и „екстреман“, као и то да је у „служби интереса СССР-а“.¹⁶³ Оптужујући америчку страну да је подстрекивала израелску агресију, Тито је све више и дубље улазио у конфронтацију са њом, иако је од њене економске и финансијске помоћи зависила цела југословенска привреда.¹⁶⁴ Са друге стране, односи између СССР-а и Југославије су били веома повољни до 1968. године, а од тада су кренули нагло да се погоршавају. Војна интервенција у Чехословачкој, била је окарактерисана као агресија и окупација, и представљала је једну од највећих хладноратовских сукоба између суперсила, али и унутар самог соц-лагера. У Београду је овај чин био протумачен као отворена

¹⁶² Шестодневни рат познат је у историји и као арапско-израелски рат.

¹⁶³ Vučetić, Radina, *Nav. delo*, str. 73.

¹⁶⁴ Богетић, Драган, „Југославија у Хладном рату“, *Историја 20. века*, 2 (2008), стр. 356-357.

претња и напад на Тита и Партију, и најоштрије осуђен као грешка и недопустив чин.¹⁶⁵ Интервенција у Чехословачкој је изазвала диференцијацију у комунистичком покрету, јер је за многе комунисте било неприхватљиво да се социјализам брани тенковима.¹⁶⁶ Као и сваки сукоб у Хладном рату, побољшање односа са једном суперсилом би довело до погоршавања са другом, те је и овај сукоб добар пример тога. Југославија је од тог тренутка радикално променила курс у својој спољној политици. Значајно се приближила Сједињеним Државама и Западу, док је са СССР-ом захладнео однос. Билатералне везе са Западом су значајно биле побољшане, што се најбоље може видети из анализе односа Вашингтона и Београда, јер су они били оцењени као „бољи од односа који су постојали у време када је СФРЈ примала америчку економску помоћ“.¹⁶⁷ Такође, још један догађај који говори у прилог томе јесте долазак посаде Апола 11 у Југославију, само три месеца након слетања на Месец. На светској тури посаде Апола 11, Југославија је била једина комунистичка земља коју су тада посетили. За разлику од СССР-а који је слао своје астронауте само у земље Источног блока ради промовисања својих постигнућа, Никсон је желео што више да искористи популарност у свету коју је изазвала америчка победа над СССР-ом у свемирској трци 1969. године.¹⁶⁸ Успешна посета америчких астронаута је само још више ојачала добре односе са Југославијом, у чему се управо и огледа значај америчке потребе да у свом кругу има комунистичког савезника. Југословенска јавност је учестало писала о америчким астронаутима. Додатна чињеница која иде у прилог томе да су ове две земље биле у добрим односима, јесте та да је партијски новински лист *Борба* свакодневно извештавао о америчком пројекту слетања на Месец, од априла до августа 1969. године, па и током доласка посаде Апола 11 у Југославију, величајући њихов успех.¹⁶⁹

Почетак седамдесетих година је донео Југославији период уравнотеженог положаја на светској сцени. Током администрације Ричарда Никсона крајем шездесетих година, југословенско-амерички односи су били стабилни. Разговори које су водили Тито и

¹⁶⁵ Dimić, Ljubodrag, *Jugoslavija I Hladni rat. Ogledi o spoljnoj politici Josipa Broza Tita (1944-1974)*, Beograd, Arhipelag, 2014, str. 354.

¹⁶⁶ Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije: 1918-1988. Knj. 3, Socijalistička Jugoslavija: 1945-1988*, str. 436.

¹⁶⁷ Vučetić, Radina, *Nav. delo*, str. 76.

¹⁶⁸ Bogetić, Dragan, *Nav. delo*, str. 287-288.

¹⁶⁹ Vučetić, Radina, „Soviet Cosmonauts and American Astronauts in Yugoslavia“, *Soviet space culture: Cosmic Enthusiasm in Socialist Societies* (ed. Maurer, Eva and others), PALGRAVE MACMILLAN, 2011, str. 194.

Никсон у Београду током јесени 1970. године, а потом и у Вашингтону наредне године, донели су постизање дугорочног споразума о начелима на којима је требао да опстаје њихов међусобни однос у наредне две деценије. У *Вашингтонској декларацији* било је истакнуто њихово пуно узајамно уважавање и међусобна равноправност. Посебно је било подвучено да је „политика несврставања Југославије била значајан фактор у међународним односима“ и да су државе које су припадале том Покрету и спроводиле такву политику, могле активно помагати у решавању светских криза.¹⁷⁰ Сједињене Државе више нису тако негативно и „црвено“ гледале на југословенску несврстаност, а Југославији, америчка борба против совјетског комунизма више није изгледала као стратегија уперена против југословенске идеологије и државе.¹⁷¹ Независна Југославија је одговарала Сједињеним Државама и Западу, јер је она била пример другим социјалистичким земљама да је бити независан итекако могуће. Ово се најбоље огледало кроз случајеве побуна које су се појавиле у случају Мађарске и Чехословачке. Никсонова посета Југославији 1970. године и најава Титове посете Вашингтону 1971. године је доста негативно била посматрана из СССР-а. Политичка криза Југославије између република ју је додатно слабила. Званичници у Москви су сматрали да су унутрашњи проблеми били идеални тренутак како би реафирмисали свој утицај у Југославији. Совјетском врху је било стало до нормализације односа са Југославијом, јер су процењивали како би даљи сукоб и тензије само стварале негативну слику о СССР-у у свету, коју је већ имала због сукоба са Чехословачком. Свакако да су поред тога желели наставак сарадње на ширим билатералним односима.¹⁷² Били су спремни на извесна попуштања и уступке, те је Брежњев био тај који је учинио први корак зарад помирења. Његов долазак у Београд 1972. године ради даље сарадње, је у много чему подсећао на долазак Хрушчова 1955. године у Југославију ради нормализације међусобних односа после Титовог сукоба са Информбироом. Југословенски и совјетски комунисти су се сложили да морају прихватити једни друге и потиснути све лоше што би могло да их раздваја. Брежњевљева посета је поправила југословенско-совјетске односе и вратила их на пут помирења. Порука мира коју је Брежњев том приликом послао преко Тита председнику Никсону и

¹⁷⁰ Milošević, Tatjana, „Jugoslavija i Sjedinjene Američke Države u vreme Detanta: susreti Josipa Broza Tita i Henrija Kisindžera 1970. i 1974.“, *Istorija 20. veka*, 2 (2018), str. 192-193.

¹⁷¹ Bogetić, Dragan, *Nav. delo*, str. 12.

¹⁷² Tripković, Đoko, „Vraćanje balansa u politici Jugoslavije prema supersilama krajem 60-ih godina 20. veka“, *Токови историје*, 2 (2010), str. 92.

Титова улога посредника између сусперсила је додатно ојачала југословенску међународну позицију.¹⁷³ Посета Брежњева Југославији 1971. године и Титова посета СССР-у током 1972. и 1973. године, представљале су добру основу зарад стабилности и побољшања међусобног односа, у циљу напретка билатералне сарадње током наредне деценије.¹⁷⁴

Ово су управо биле деценије када је југословенски шах према сопственим постигнутим резултатима чврсто заузимао другу позицију у свету, одмах иза СССР-а.¹⁷⁵ Као један од доминантних спортова у Југославији, шах је служио као значајно средство ширења југословенског угледа и идеја у свету, али и као инструмент за изградњу „новог човека социјализма“. Коришћен је био и као агитационо средство у циљу привлачења омладине Савезу комуниста Југославије. Тих година се највише издвајао рад шаховске организације у Србији, која је била постигла значајне резултате у погледу омасовљења шаха и његовог приближавања радном човеку, нарочито омладини. Циљ Шаховског савеза Србије је био да заинтересује за шах веома широк круг људи и да на тај начин приближи шах свим слојевима југословенског друштва. Сходно томе, 1972. године покренуо се био процес уврштавања шаха као важне компоненте културног, спортског и забавног живота међу омладином. Место и улога шаха у образовном систему је било веома важно питање, те се предлагало увођење шаха у програм школовања наставника физичке културе, у виду факултативне наставе. Поред овога, радило се и на омасовљењу шаха у предузећима и другим радним организацијама. На овај начин, шах је потврђивао своју друштвено-корисну и образовну функцију.¹⁷⁶ Други значајан фактор који је дао агенс шаху да побуди интересовање југословенског народа, била су средства јавног информисања на челу са новинским листом *Политика*. Добри резултати на међународној шаховској сцени и значајан публицитет који је све то испратио, довео је до повећане заинтересованости Југословена за развој шаха.¹⁷⁷ Имајући све ово у виду, сасвим је

¹⁷³ Bogetić, Dragan, *Nav. delo*, str. 320-321.

¹⁷⁴ Триповић, Ђоко, „Obnova političkog dijaloga na najvišem nivou između Beograda i Moskve početkom 70-ih godina 20. veka“, *Istorija 20. veka*, 3 (2011), str. 237.

¹⁷⁵ Шаховски савез Београда, *Nav. дело*, стр. 174.

¹⁷⁶ АЈ (Архив Југославије), 705 (фонд Шаховског савеза Југославије), К-21, Саветовање на тему: развој спортова у СР Србији, Београд, фебруар 1972; АЈ (Архив Југославије), 705 (фонд Шаховског савеза Југославије), К-21, Referat Šahovskog saveza Srbije o radu i narednim zadacima na temu: unapređenje šahovskog sporta, Beograd, februar 1972.

¹⁷⁷ Шаховски савез Београда, *Nav. дело*, стр. 175.

оправдано било интересовање југословенске јавности око организовања „меча века“ 1972. године за првенство света између Фишера и Спаског.

Због учешћа Југославије у организацији меча и појединих проблема који су пратили рад организатора и његове напоре да се меч одржи у Београду, ШСЈ је одлучио да објави такозвану *Белу књигу* у којој је документовано изнет редослед догађаја од часа одлучивања да се Београд кандидује као град-организатор тог меча, преко првих прекршаја пропозиција и спорова, до повлачења сопствене понуде.¹⁷⁸ Анализирањем *Беле књиге* могуће је било доћи до појединих одговора, међутим, изнете податке нисмо сматрали неоспорним доказима времена чији су савременици били људи који су састављали тај документ. Стога смо њеној анализи приступали опрезно, свесни селективности којој су тежили аутори.

ФИДА је у сагласности са одлукама и препорукама Конгреса ФИДЕ одржаном 1971. године у Ванкуверу, донела услове и одредбе за организовање меча Фишер-Спаски. Циркуларно писмо које је имало исти тематски садржај, послато је било 22. октобра исте године свим националним савезима, па тако и ШСЈ који је 8. новембра то писмо доставио свим члановима Председништва ШСЈ. Понуде да се организује меч су морале приспети у Централни биро председника ФИДЕ најкасније до 1. јануара 1972. године. Инсистирало се на поштовању назначеног рока. Такође, свака понуда је морала бити послата писмено и да садржи одређене детаље (финансијске услове и услове за игру). Поред изнетих услова меча, утврђена је била и процедура око избора места. Садржај конкурсних понуда није био намењен јавности, све док коначна одлука о месту одигравања меча не буде била донета. Упоредо са тиме, према одређеном датуму (до 1. фебруара), заинтересоване стране односно играчи су морали да пошаљу списак градова који су долазили у обзир за место одигравања меча. Ако би оба играча дала приоритет истом месту, онда би та понуда била прихваћена. У случају да не постоји сагласност са обе стране, односно ако играчи не ставе исто место као приоритет игре, председник ФИДЕ би одлучио која би понуда била прихваћена. Он би потом обавестио заинтересоване стране о својој одлуци, као и федерације које су представљале играче. Уколико један од играча не би послао своју листу

¹⁷⁸ АЈ (Архив Југославије), 705 (фонд Шаховског савеза Југославије), К-50, Домаћа пошта, *Bela knjiga: dokumenti o toku događaja oko organizovanja šahovskog meča za prvenstvo sveta Spaski-Fišer*, Београд, мај 1972.

приоритета до одређеног датума, то би се сматрало као да одређена страна нема посебних жеља и да оставља одрешене руке председнику ФИДЕ. Председник је био у обавези да минимум четири месеца пре почетка меча донесе одлуку око спорних питања. Додато је да би организатор сносио све трошкове (пут, боравак, џепарац за играче, секунданте и судије). Такође се констатовало да датум почетка меча није још био одређен, али да никако није смео да почне после 1. јула што садрже и правила утврђена на Конгресу ФИДЕ у Лугану 1968. године.¹⁷⁹

Меч Фишер-Спаски је пробудио одређено интересовање светске јавности, па тако и југословенске, да истакну своју кандидатуру за организатора меча. Велико интересовање и популарност шаха у Југославији је довело до тога да су поједине републике исказивале потребу да иступе као потенцијални организатори меча. На седници од 27. децембра 1971. године одлучено је било да ће се конкурисати за организацију меча са предложеним износом (152.000 долара¹⁸⁰) и да ће заједно у организацији меча учествовати Југословенска извозна и кредитна банка, *Шаховски информатор* и ШС Србије у сарадњи са ШСЈ. ШСЈ је био децидиран у томе да би место одржавања меча требао да буде Београд. Међутим, ова одлука није наишла на одобравање од стране осталих републичких шаховских савеза. Поред Београда, као алтернативе издвајале су се Сарајево, Загреб, Блед, Прилеп, Скопље и Умаг. Београдски организатори су били свесни опасности од могућег одржавања меча у другим југословенским градовима, те су начелно сматрали да само ШСЈ има право да одлучује о месту одржавања меча. У *Белој књизи* се наводи како је да би се избегло међусобно надметање заинтересованих југословенских градова одржана била седница Председништва ШСЈ у Београду 24. децембра, како би се потенцијално нашло компромисно решење. Међутим, овај подухват није наишао на сарадњу код осталих република. Понуде Прилепа, Скопља и Умага су у међувремену биле повучене. Последњи покушај београдских организатора је био да се оствари заједничка понуда ФИДЕ, односно да се меч подели на два дела између Београда и Бледа. Током прве фазе преговора Љубљана је прихватила ову понуду, међутим када је требала да је званично и потпише она

¹⁷⁹ АЈ (Архив Југославије), 705 (фонд Шаховског савеза Југославије), К-50, Домаћа пошта, *Bela knjiga: dokumenti o toku događaja oko organizovanja šahovskog meča za prvenstvo sveta Spaski-Fišer*, Београд, мај 1972.

¹⁸⁰ Према курсу Народне банке Југославије, током децембра и јануара 1972. године, 1 долар је износио 17 динара. Према тој рачуници, београдски организатори су нудили наградни фонд од 152.000 долара, односно фонд од 2.584.000 динара. <https://www.kursna-lista.com/istorija-kursa-dinara> (10. август 2020)

ју је одбила. У *Белој књизи* се не наводи образложење овог чина. Конкурсне понуде Београда, Загреба и Љубљане су биле предате председнику ФИДЕ до 1. јануара, преко генералног секретара ШСЈ – Божидара Кажиха, док је Сарајево своју понуду изнело преко сопствене шаховске федерације.¹⁸¹

Међусобно надметање заинтересованих југословенских градова око организације меча уједно говори и о тадашњем стању децентрализације у земљи. Још почетком шездесетих година могла је да се уочи криза која је трајала већ неко време, са бројним проблемима и претњама попут слома Партије и распада државе. Судар националног и југословенског је био присутан у свим сферама живота, и пратило га је видно и убрзано међусобно удаљавање између југословенских народа и република.¹⁸² Политичари су били почели да увиђају опасност по интересе сопствених република. Према Кардељевом нацрту Устава из 1963. године, ишло се све више ка децентрализацији и федерализацији. Статут из 1969. године је додатно допринео ојачању република, тако што је републичке савезе прогласио самосталним организацијама, које су заседале пре СКЈ.¹⁸³ То је значило да су републички органи сада имали већа права него ЦК СКЈ. Посматрајући из овог угла, надметање шаховских организација југословенских република представљало је директан одраз погоршавања унутрашње политичке ситуације у том периоду.

Приспеле понуде држава за организовање меча биле су доступне јавности од 3. јануара 1972. године. У зависности од понуђене висине наградног фонда, Београд је иступао као место број један (152.000 долара). Рејкјавик је био на трећем месту нудећи 125.000 долара, Сарајево на четвртом са 120.000 долара, након њега Љубљана-Блед са истим износом, а Загреб се налазио чак на десетом месту нудећи 70.000 долара. До 20. јануара су ШС Љубљане и Љубљанска банка одступили као кандидат за организацију меча, јер до тог датума нису уплатили депозит, те су аутоматски испали из даљег надметања.¹⁸⁴ Када је понуда Београда била проглашена као најповољнија од стране ФИДЕ, лицитација је требала да буде окончана. Међутим, ФИДА је инсистирала да сва права на приходе од ТВ преноса од меча иду њој, организаторима и играчима, те је сходно

¹⁸¹ АЈ (Архив Југославије), 705 (фонд Шаховског савеза Југославије), К-50, Домаћа пошта, *Bela knjiga: dokumenti o toku događaja oko organizovanja šahovskog meča za prvenstvo sveta Spaski-Fišer*, Београд, мај 1972.

¹⁸² Dimić, Ljubodrag, *Nav. delo*, стр. 310.

¹⁸³ Чалић, Мари-Жанин, *Нав. дело*, стр. 286.

¹⁸⁴ „Блед повукао своју понуду“, *Политика*, 22. јануар 1972, стр. 18.

томе наставила даљу лицитаију. Објашњење зашто је ФИДА накнадно поставила захтев на сва светска права за телевизијске приходе од меча, произилазила су из тога да су неки градови-кандидати мимо постављених услова и одредби ФИДЕ, понудили њој и играчима део од тог прихода.¹⁸⁵ Приликом Евеове посете Београду 15. јануара, он је признао да су неки градови-кандидати мимо постављених услова и одредби ФИДЕ, понудили њој и играчима део од тог прихода. ШСЈ је сматрао да је тиме додатно ФИДА допринела јер је својим накнадним захтевом за светска права од телевизије фактички подстакла наставак лицитације, без знања и сагласности ШСЈ. Сходно томе се ШСЈ залагао да се та клаузула укине. Приликом разговора у Београду, Еве је пристао да повуче одлуку о телевизијским приходима.

Бела књига београдских организатора доноси читаоцу на јако конфузан начин причу о умешаности шаховске федерације Сарајева и „Скендерије“¹⁸⁶. Наиме, прича је представљена тако да се стиче утисак да је Сарајево у настављеној лицитацији покушавало да елиминира Београд као најповољнијег кандидата. При овој ситуацији ШСЈ је заузимао јасан став да не стоји иза накнадних понуда Сарајева.¹⁸⁷ Сарајево је касније демантовало изјаву ШСЈ по питању накнадних услова, истичући да је у понуди јасно било наведено да ће играчима поред наградног фонда припасти и део одређених прихода. Поред овога, проблем је избио и око Евеовог доласка у Сарајево. *Бела књига* бележи како је Еве усменим путем од стране Димитрија Бјелице, представника културног центра Скендерија, приликом пристизања на београдски аеродром позван у Сарајево. Сарајево је ово демантовало са изјавом како је Еве био позван у Сарајево месец дана раније, по писменом позиву генералног директора „Скендерије“, те да је технички секретар ШСЈ био упућен у то.¹⁸⁸ Димитрије Бјелица је услед те ситуације изјавио како ШСЈ заузима одређену страну, алудирајући на то да ШСЈ искључиво дела у складу са интересима Београда, односно ШС Србије. Према бележењу *Беле књиге* наводе се подаци да су поред Евеа, наводно били позвани и Едмондсон и Фишер у Сарајево, поново без обавештења Београда или ШСЈ о томе. Међутим, ови подаци нису проверени и потврђени. Иако не

¹⁸⁵ АЈ (Архив Југославије), 705 (фонд Шаховског савеза Југославије), К-50, Домаћа пошта, *Бела књига*: документи о току догађаја око организовања шаховског мећа за првенство света Спаски-Фишер, Београд, мај 1972.

¹⁸⁶ Центар за културно-спортску, друштвену и приватну дјелатност у Сарајеву.

¹⁸⁷ АЈ (Архив Југославије), 705 (фонд Шаховског савеза Југославије), К-50, *Izjava predsednika ŠSJ Blagoja Popova za Tanjug-Skoplje*, 17. јануар 1972.

¹⁸⁸ „Деманти Сарајева“, *Политика*, 20. јануар 1972, стр. 16.

одбацујемо тврдњу да је ШСЈ потенцијално заузимао одређену страну, треба узети у обзир да је истог тог Бјелицу две године раније Фишер тужио због инкриминишућих новинских чланкова објављених у *Plavom vjesniku* у виду Фишерове „измишљене“ аутобиографије, при чему је Бјелица тврдио да је Фишеру императив при тужби искључиво био новац а не морална сатисфакција.¹⁸⁹ Вођени овом Бјелицином тврдњом да је Фишеру одувек императив био новац за све, не искључујемо да је Сарајево потенцијално нудило накнадне приходе од меча за играче, јер су можда увидели да би на тај начин Фишера „поткупили“ и донели меч у свој град, а заједно са њиме и знатан публицитет.

Обавештење ФИДЕ да је понуда Београда најповољнија, дало је београдским организаторима основа да поред председника ФИДЕ ступе у контакт и са шаховским федерацијама СССР-а и Сједињених Држава.¹⁹⁰ На позив ШСЈ, директор шаховске федерације Сједињених Држава Едмондсон је требао доћи заједно са Фишером у Београд, током друге половине јануара 1972. године ради договора око организације меча. Што се тиче предлога шаховској федерацији СССР-а, он је садржао позив представницима совјетске федерације да дођу у Београд, али је и друга страна исказала жељу да југословенски организатори дођу њима у посету, у Москву. Том приликом је, схватајући значај овог догађаја уколико би се одиграо у Београду, председник Градске скупштине Београда – Бранко Пешић по делегацији послао писмо совјетској шаховској федерацији. У писму је било изнето како је помно пратио анагажовање шаховске организације у Београду око меча. Сматрао је да Београд заслужује да се меч одржи ту, истичући како је Београд главни град социјалистичке заједнице Југославије и како је у шаховском свету одмах иза Москве друга престоница шаха. Такође се позивао и на то да је послератни Београд у више наврата био организатор значајних шаховских мечева¹⁹¹, те да успешна организација тих мечева посебно и оправдава кандидатуру Београда.¹⁹² Био је уверен да ће

¹⁸⁹ „Zašto je Bobby Fischer tužio Dimitrija Bjelicu...“, *Plavi vjesnik*, oktobar 1970.

¹⁹⁰ „Београд први на ранг-листи понуда“, *Политика*, 5. јануар 1972, стр. 16.

¹⁹¹ Године 1970. је у Београду организован меч СССР-свет (познат и као „Меч столећа“), када је СССР изазвао најбоље играче остатка света. Тада су се ту окупили најјачи светски велемајстори, од којих су били и Спаски и Фишер. *Њујорк Тајмс* је све време извештавао о овом мечу, још и пре почетка његовог одигравања, стављајући акценат у насловима на Фишера и његове победе у мечу. („U.S. player winner in Belgrade chess“, *The New York Times*, march 30, 1970, tr. 39; „Fischer wins again at Belgrade chess“, *The New York Times*, april 2, 1970, str. 36; „Fischer still leads in Belgrade chess“, *The New York Times*, april 3, 1970, str. 21.

¹⁹² АЈ (Архив Југославије), 705 (фонд Шаховског савеза Југославије), К-50, Домаћа пошта, Bela knjiga: dokumenti o toku događaja oko organizovanja šahovskog meča za prvenstvo sveta Spaski-Fišer, Beograd, maj 1972, pismo Branka Pešića upućeno šahovskoj delegaciji SSSR-a

шаховска федерација СССР-а са своје стране дати одговарајући допринос да Београд буде домаћин меча, међутим, испоставило се да није дала. Треба истаћи да је још током Евеовог боравка у СССР-у почетком јануара, шаховска федерација СССР-а изнела став како понуда Београда тешко да може бити прихваћена, јер клима у јулу и августу наводно није одговарала Спаском, те да и ако би се евентуално играло у Београду да се игра на зиму те године. Разговори у Москви између југословенских организатора и совјетске делегације вођени су у периоду 13-16. јануара 1972. године, између Батуринског и представником Спаског, велемајстором Бондаревским.¹⁹³ Било је представљено да су критеријуми Спаског за одабир места зависили искључиво од климатских услова града у коме би се меч одржавао. Стога је југословенска делегација приликом посете Москви, између осталог, предала и званичан извештај метеоролошке службе Београда. Неколико дана пре београдских организатора, Москву и совјетску шаховску делегацију посетила је и делегација Сарајева, упознавајући их са свим додатним бенефицијама њихове понуде.¹⁹⁴

Како би дошло до коначног договора око места одигравања меча, Еве је 27. јануара позвао Фишера и Спаског да дођу заједно са својим овлашћеним службеницима у Амстердам. Тада су требале да буду предате коверте са листама изабраних места где би се меч могао одржати. Едмондсон као представник америчке шаховске федерације је требао да дође у Амстердам и да у име Фишера преда листу, али се није појавио. Своју одлуку пренео је телефонским путем тек 28. јануара, због чега је већ наредног дана шаховска федерација СССР-а протествовала због непоштовања договора од стране Фишера. Едмондсон је успео да стигне у Амстердам 29. јануара, а сутрадан је стигао и сам Фишер са својом листом предлога градова-кандидата. Шаховска федерација СССР-а је поново након тога протествовала. Међутим, Еве се придржавао већ утврђених правила, које заправо ни СССР није испунио. Телеграмом од 20. јануара када су сви били позвани да дођу у Амстердам ради договора, совјетска делегација није дошла, већ је своју листу послала телеграмом што није било дозвољено.¹⁹⁵ Иако је Еве поседовао обе листе играча, коначно решење о месту одржавања меча није било донето ни 20, ни 27, нити 31. јануара. Листе су се скроз разликовале, а уз то је постојао и протест совјетске делегације која није

¹⁹³ АЈ (Архив Југославије), 705 (фонд Шаховског савеза Југославије), К-50, Домаћа пошта, Бела књига: документи о току догађаја око организовања шаховског мећа за првенство света Спски-Фишер, Београд, мај 1972.

¹⁹⁴ „Представници Београда вратили се из Москве“, *Политика*, 19. јануар 1972, стр. 16.

¹⁹⁵ Исто

признавала Фишерову листу јер није била предата 27. јануара. Обе листе су требале најкасније да стигну до 31. јануара као што је већ и било речено на почетку, стога је Евеов потез, иако на велико совјетско запрепашћење, био скроз легитиман.

Због потешкоћа око прецизирања места одржавања меча Еве је донео одлуку да пролонгира коначни суд како би тиме купио време. У свом извештају од 18. фебруара истакао је био да је Београд благи фаворит. У међувремену Едмондсон је отишао прво на Исланд како би се упознао са условима које је Рејкјавик нудио, а потом и у Москву како би постигао договор о месту одржавања меча. У *Белој књизи* се наводи податак да су Едмондсон и Батурински као представници обе стране, 11. фебруара потписали споразум о месту и почетку одигравања меча. Фишер је касније истакао како тај споразум не важи јер он никада није дао Едмондсону овлашћење за такво нешто.¹⁹⁶

Еве је 14. фебруара донео одлуку да ће меч бити подељен између Београда и Рејкјавика, са почетком не каснијим од 25. јуна. Следећег дана је и ШСЈ послао телеграм у коме је изнео да подржава ту Евеову одлуку, иако компромис није у потпуности задовољавао њихове жеље.¹⁹⁷ Еве, иако је сматрао да то није најидеалније решење, било је свакако најпоштеније јер су се та два места налазила на првом месту листе оба играча. На Фишеровој листи тај редослед је био следећи: 1. Београд 2. Сарајево 3. Буенос Аирес 4. Монтреал, док је листу Спаског чинио: 1. Рејкјавик 2. Амстердам 3. Дортмунд 4. Париз.¹⁹⁸ Едмондсон је пренео Фишерову сагласност да игра у два града, док је совјетска делегација изразила извесно незадовољство ради овакве одлуке. Иако је Еве у свом извештају изнео да је одлука коначна, испоставило се да није била, јер није предузео никакве мере да се сазове састанак на коме би се формулисао коначни споразум између заинтересованих страна. ШСЈ је послао низ приговора, на које никада нису добили објашњења. Наиме, ШСЈ је тражио да се сазове састанак што пре (не касније од 10. марта) како би се што пре кренуло са организовањем меча.¹⁹⁹ У међувремену је Еве био у Москви на састанку Бироа ФИДЕ, приликом ког је ступио у контакт са Спаским како би отклонио све његове

¹⁹⁶ АЈ (Архив Југославије), 705 (фонд Шаховског савеза Југославије), К-50, Домаћа пошта, *Bela knjiga: dokumenti o toku događaja oko organizovanja šahovskog meča za prvenstvo sveta Spaski-Fišer*, Beograd, maj 1972.

¹⁹⁷ Исто

¹⁹⁸ Golombek, Harry, *Nav. delo*, str. 9-10.

¹⁹⁹ АЈ (Архив Југославије), 705 (фонд Шаховског савеза Југославије), К-50, Домаћа пошта, *Bela knjiga: dokumenti o toku događaja oko organizovanja šahovskog meča za prvenstvo sveta Spaski-Fišer*, Beograd, maj 1972.

приговоре који су били везани за играње у Београду. Када је ту дошло до споразума који је већ био споменут у првом поглављу, заказан је био састанак у Амстердаму за 18. март. Ово је само још додатно продужило неизвесност београдских организатора и успорило целокупну организацију. Након овога је Еве отпутовао на своју двомесечну турнеју по Далеком истоку и Аустралији, што је имало негативне последице на даљи развој догађаја. Важно је истаћи да је Еве био овога свестан, у смислу обавештен, јер су током састанка ФИДЕ у Москви београдски организатори изнели став да би његово одсуство у значајном периоду догађања између заинтересованих страна могло да буде круцијално за даљи развој. Еве није био сагласан са овим мишљењем, јер је свом заменику дао одрешене руке за сва даља потребна овлашћења.²⁰⁰

На састанцима је током 18, 19. и 20. марта био потписан такозвани *амстердамски споразум*, којим су били предвиђени сви финансијски и технички услови меча, у оба града. Споразум су била потписала оба организатора, заменик председника ФИДЕ и службеници Фишера и Спаског. Основни елементи споразума су обухватили износ наградног фонда (138.500 фунти, односно половина понуђеног наградног фонда Београда и Рејкјавика), време почетка меча (овде се сада одједном спомиње 22. јун), место одигравања (прва половина је требала да се игра у Београду, а друга у Рејкјавику) и питања око трошкова и прихода од меча (све трошкове је требао да сноси организатор, а сва права од телевизије, радија и филма би остала организаторима).²⁰¹ Совјетска шаховска федерација је сматрала да је Еве овим прекршио правила, јер нигде није стојало да се меч може играти на неутралном терену у две „треће земље“²⁰² ван Сједињених Држава и СССР-а.²⁰³ Непосредно после потписивања амстердамског споразума, београдски организатори су 23. марта примили од Фишера телеграм у коме је изнео тврдњу да Едмондсон уопште није био овлашћен да потпише такво нешто те да због тога он није у обавези да поступа у односу на оно шта пише у споразуму. Тражио је од београдских организатора да побољшају своју понуду, односно да сав новац од меча иде њему и Совјетима уз контролисање посебне комисије ФИДЕ, јер у супротном он неће играти у Југославији. Пет

²⁰⁰ АЈ (Архив Југославије), 705 (фонд Шаховског савеза Југославије), К-50, Домаћа пошта, Бела књига: документи о току догађаја око организовања шаховског мећа за првенство света Спаски-Фишер, Београд, мај 1972.

²⁰¹ Исто

²⁰² Правило је гласило да се меч може играти на неутралном терену у трећој земљи, уколико се играчи не договоре да играју по пола у својим земљама.

²⁰³ Бајалски, Р, „Батурињски: Београду свака част...“, *Политика*, 22. фебруар 1972, стр. 16.

дана касније, у телеграму послатом од стране Фишера, је и званично стојао податак да одбија да игра у Југославији. На оба телеграма упућена ФИДЕ-и, од 23. и 26. марта, београдски организатори нису добили никакв одговор. У следећем телеграму послатом 29. марта, београдски организатори су од ФИДЕ захтевали да им најкасније у року од три дана пошаљу гаранцију да ће се Фишер ипак свега придржавати из амстердамског споразума и да уколико ФИДА не буде била спремна да да гаранцију до 31. марта да ће београдски организатори бити принуђени да преиспитају своју одлуку. Фишерово отказивање да игра меч у Југославији је у ствари значило и велики финансијски губитак за београдске организаторе. Пошто до 31. марта, како је било замољено, телеграм од ФИДЕ није дошао на адресу ШСЈ, београдски организатори су повукли своју понуду. Податак да је ШСЈ повукао своју понуду 31. марта односно 1. априла, због немогућности организовања меча на време јер је Фишер одједном променио своје финансијске услове, изнео је истог дана и *Њујорк тајмс*.²⁰⁴ Основа за одлуку ШСЈ да повуче понуду се налазила у чињеници да су они у више наврата у телеграмима упућеним ФИДЕ-и, а посебно пред крај фебруара, скретали пажњу Евеу да им је угрожено организовање меча и молили да се све несигурности отклоне до 10. марта најкасније. На дан 1. априла је и *Политика* објавила ударни наслов - „Београд отказао меч“²⁰⁵

Повлачење понуде београдских организатора је резултирало слањем ултиматума Фишеру и америчкој шаховској федерацији, у коме је Еве јасно истакао да Фишер мора играти према правилима амстердамског споразума и да сходно томе очекује одговор до 4. априла да ће америчка шаховска федерација гарантовати за то. Уколико се не би придржавали правила, сматрало би се да је Фишер одбио да игра меч.²⁰⁶ Поред овога, Еве је предложио био да шаховске федерације Сједињених Држава и СССР-а требају да положе кауцију по 35.000 долара, као гаранцију београдским организаторима да ће Фишер играти у Југославији. Иако је овај предлог невољно био усвојен од стране СССР-а, због мишљења да је Спаски већ довољно био понижен, са америчке стране није био усвојен. Дан после објаве београдских организатора да и даље стоје при својој одлуци о повлачењу понуде, *Њујорк тајмс* је изнео податке како је Едмондсон изјавио да је предлог о кауцији

²⁰⁴ „Armed With ‘Big Red Book’, Fischer Trains to Meet Spassky“, *The New York Times*, april 1, 1972, str. 25.

²⁰⁵ Б, А, „Београд отказао меч“, *Политика*, 1. април 1972, стр. 18.

²⁰⁶ АЈ (Архив Југославије), 705 (фонд Шаховског савеза Југославије), К-50, Домаћа пошта, Бела књига: документи о току догађаја око организовања шаховског мећа за првенство света Спаски-Фишер, Београд, мај 1972.

илегалан и да наводно никада нису примили телеграм од ШСЈ у коме они дефинитивно одбијају да организују меч.²⁰⁷ У прилог томе постоје документа која сведоче да београдски организатори нису били у контакту са америчком шаховском федерацијом у периоду од тренутка када је Фишер јавио да одбија понуду Југославије (28. март) па све до 19. априла.²⁰⁸ После овог момента је суштинско питање било да ли ће Фишер после свог првобитног отказивања меча ипак изменити своју одлуку. Даљи развој догађаја је показао да Фишер није изменио своју одлуку, због чега је Еве био приморан да донесе решење у виду опредељења да се цео меч игра у Рејкјавику, почев од 2. јула. Фишер је и ту одлуку покушао да оспори, али није успео, јер му је Еве послао ултиматум у ком је било речено да ће уместо њега номиновати Петросјана у мечу за светског првака. Након овога, Фишер је коначно прихватио Евеову одлуку да се меч за светског првака игра у Рејкјавику.²⁰⁹ Евеово одлагање питања где ће се меч играти и померање датума, *Политика* је тумачила као чин померања термина који су постали исувише смешни него важни.²¹⁰

На иницијативу Југословенске извозне банке и кредитне банке из Београда, која је финансијски и стојала из понуде Београда, сазван је био састанак Председништва ШСЈ. Намера је била да се између заинтересованих градова у Југославији, који су истакли своју кандидатуру за организацију меча, избегне лицитирање и непотребно повећавање наградног фонда, као и то да се у складу са правилима ШСЈ оде у Амстердам са јединственом понудом. Била су могућа два решења, од којих је један био да се изабере један град у коме ће се цео меч играти. Друго решење је подсећало на давни Турнир кандидата који је био започет на Бледу, настављен у Загребу, а завршен у Београду. Дакле, наметало се питање да ли ће се меч целокупно играти у искључиво једном југословенском граду, или ће бити подељен у више градова Југославије као што је то био случај у прошлости. До синхронизације није дошло, јер је већина одбацила иницијативу Београда. Понуде четири југословенска града су замало биле послате свака у одвојеној коверти. Од једанаест земаља које су истакле своју понуду, Југославија је била једина земља која је изашла са чак четири предлога. Када је Београд био извучен као најповољнија понуда,

²⁰⁷ „Yugoslavia says no to top chess match“, *The New York Times*, april 12, 1972, str. 41.

²⁰⁸ АЈ (Архив Југославије), 705 (фонд Шаховског савеза Југославије), К-50, Страна пошта, Telegram poslat šahovskim federacijama SAD-a, SSSR-a i Islanda, kao i predsedniku FIDE, 19. IV 1972.

²⁰⁹ АЈ (Архив Југославије), 705 (фонд Шаховског савеза Југославије), К-50, Домаћа пошта, Bela knjiga: dokumenti o toku događaja oko organizovanja šahovskog meča za prvenstvo sveta Spaski-Fišer, Beograd, maj 1972.

²¹⁰ Б, А, „У знаку непопустљивости“, *Политика*, 13. април 1972, стр. 16.

лицитација је требала да се заврши, међутим, наставила се. После јавне објаве листе кандидата, представници Рејкјавика који је био тек на трећем месту, су нудили и поделу прихода од ТВ преноса која је требала да иде играчима, организаторима и ФИДЕ-и. Овај покушај се може тумачити као начин да придобију пажњу заинтересованих страна односно играча. Интересантан је и тај моменат да када је на крају ипак Рејкјавик изабран као место где ће се цео меч играти, нико није пружио видан отпор. Евеова одлука да се меч игра у два града је наишла на бројне осуде. Иако Југославија никада званично није изјавила како јој донешена одлука није одговарала, прећутно је било свеприсутно незадовољство о подели меча у два града. Београдским организаторима заправо никако није одговарало да се првих 12 партија игра у Београду, јер би се у том случају врхунац меча одигравао у Рејкјавику у других 12 партија. Са друге стране, шаховска федерација Рејкјавика је сматрала да би Фишер могао да стекне одређену предност у Југославији због своје популарности, те да би након пресељења меча на Исланд све већ било завршено. Услед целог скандала и без финансијске гаранције, Југославија је повукла своју понуду, а аранжман ФИДЕ са играњем у два града се распао. *Политика* бележи како је ова одлука Београда добила видан публицитет у целокупној московској штампи.²¹¹

Политика је средином јуна детаљно писала о овом инциденту, износећи податке о документу који је објављен од стране београдских организатора на српском и енглеском језику, а који се тицао компликација око одређивања места меча. У безброј *Политикиних* чланака током јуна и јула је било изнешено како београдски организатори оштро замерају Евеу што је све Фишерове захтеве одобрио и што није енергичније деловао против њих на време. У једном од чланака је такође било изнешено како се Еве правдао да није добијао све телеграме од свог заменика и да је већину ствари сазнавао из новина, те да је сматрао да је Фишер главни кривац за цео спор због нејасних преговора и да су београдски организатори са разлогом повукли понуду. Еве је сматрао да би Фишеру много раније послао ултиматум, да је знао све информације и детаље око меча на време.²¹² *Политика* бележи како је Југославија строго осудила закаснили Евеов ултиматум.²¹³ У прилог томе да је ФИДА доста била исполитизована говоре извештаји са њених вишебројних

²¹¹ „Одлука Београда добила видан публицитет у московској штампи“, *Политика*, 2. април 1972, стр. 13.

²¹² „Информације сам добијао из новина“, *Политика*, 14. јун 1972, стр. 18. (Евеова изјава Божићу Кужићу)

²¹³ Атанацковић, Б, „Закаснили ултиматум доктора Евеа“, *Политика*, 2. април 1972, стр. 13.

Конгреса, у којима су били изнешени подаци да су у зависности од састанка до састанка биле присутне поједине расправе са политичким призвуком и маневрисањем.²¹⁴ Међутим, у овом случају ФИДА односно Еве су се трудили да кроз дипломатску тактику избегавања конфликта и могућег расцепа, донесу одлуку која би обема странама одговарала. Иако је Еве због доношења своје одлуке ипак сносио одређене консеквенце, он је у очима Совјета и даље био непристрасан и попустљив према Фишеру. Оно што иде као прилог у Евеову одбрану јесте чињеница да се меч ипак одиграо и да је он у ствари више бринуо о самом одржавању меча, него што је држао страну Фишеру. Из угла Совјета, у светлу свих тадашњих дешавања, то је значило исто. Иако се Еве излагао разним оптужбама, остављао је отворена врата за проналажење компромиса како би се меч ипак одиграо. Међутим, због касног реаговања на Фишерове додатне захтеве који су окарактерисани од стране *Политике* као „неразумљиви потези који су угрозили меч“, на „меч века“ се гледало као на скандал века.²¹⁵

Веома је битно споменути моменат одабира градова и анализу истих. Наиме, из већ приложених листа градова-кандидата, можемо закључити да су Совјети парадоксално нагињали више ка градовима капиталистичких држава, док је америчка опција више била наклоњена Београду. Југословенски новински лист *Политика* је чврсто осудила Спаскову листу, истичући како је Фишер дао приоритет Београду док је Спаски одлучио да не уврсти у листу према речима *Политике* „наше градове“.²¹⁶ Посматрајући из другог угла, ставке попут климе и новца као пресудних за одабир места, у ствари су играчи подређивали политици. За Спаског је била опште прихваћена теза да је главни проблем била клима у Београду, јер су летње температуре тада ишле до 25° степени што њему није одговарало. Да Спаски није самовољно пристао да игра меч у Београду када је Еве донео одлуку да се подели у два града, на Југославију би се гледало као на земљу која је приморавала совјетског играча да дође да игра меч. Са друге стране, ако бисмо посматрали из тог угла да се Фишер водио само политиком новца, логично би било да је изабрао највећег понуђача – Београд. Поред тога што је нудио највећи наградни фонд,

²¹⁴ АЈ (Архив Југославије), 705 (фонд Шаховског савеза Југославије), К-71, Materijali FIDE, Izveštaji sa njenih Kongresa

²¹⁵ Б, А, „Због чега је меч отказан“, *Политика*, 22. април 1972, стр. 18; Кажић, Б, „Меч столећа или скандал столећа“, *Политика*, 27. април 1972, стр. 16.

²¹⁶ Молеровић, М, „Игра која личи на криминалну причу“, *Политика*, 1. фебруар 1972, стр. 16.

Београд је био место где је уживао симпатије још од његовог првог доласка у Југославију. Стога је овде веома битно споменути значај Југославије за самог Фишера, с тим да ју је он први пут посетио још 1958. године. Долазак Фишера у Југославију био је испраћен помном пажњом од стране југословенске штампе. Он је тих дана међу Београђанима био почасни гост. Свуда су га заустављали и тражили му телеграм. Својим доласком је уврстио Југославију као трећу земљу поред Сједињених Држава и Аргентине, у којој је играо у више од једног турнира. Стога се 1972. године посебно наглашавала чињеница да је Фишер започео своју велику каријеру у Југославији, на међусезонском турниру у Порторожу 1958. године, када је и стекао титулу велемајстора. Из тог угла гледано, Фишер је титулу најмлађег велемајстора у свету стекао на тлу социјалистичке земље, што је додатно придодало значај мечу из 1972. године. СССР се плашио да ће Фишер победити ако буде играо у Југославији због своје популарности. ФишEROVA популарност је у ствари била нека врста упозорења СССР-у. Такође, постављало се и питање Фишеровог секунданта, јер у случају да се меч играо у Југославији, Фишер би за секунданта добио југословенског велемајстора Светозара Глигорића који му је уједно био и лични пријатељ.²¹⁷ Ово је додатно плашило Совјете, с тим да је познато било да је Глигорић био један од најјачих шаховских велемајстора са простора бивше Југославија али и најјачих велемајстора у свету иначе.

Четврт века после меча, Милунка Лазаревић је у свом интервју о мечу Фишер-Спаски из 2007. године, изнела податак како је Београд у ствари одједном и без икаквог образложења отказао организацију. Поред тога, изнела је податак како је Фишеров адвокатски заступник Пол Маршал покушавао да ступи у контакт са београдским организаторима након њиховог повлачења понуде, али безуспешно јер се нико није одазивао. Милунка Лазаревић је изнела тумачење према коме се доводи у питање да ли је можда тада постојала просовјетска клима у ШСЈ. Она сматра да је ШСЈ заједно са совјетском шаховском федерацијом осмислио цео процес око Фишерове дисквалификације, рачунајући да ће Фишер демонстративно да откаже игру и да се меч

²¹⁷ АЈ (Архив Југославије), 705 (фонд Шаховског савеза Југославије), К-74, Izveštaj sa sastanka Biroa FIDE u Moskvi (2. i 3. marta 1972)

никада неће ни одиграти.²¹⁸ У прилог овоме иде већ споменута чињеница да су Совјети и на другим такмичењима пре овог меча радили на заједничком договору како би истиснули Фишера из игре за већу титулу. Међутим, документа КГБ-а нису још увек отворена како би се неке недоумице разрешиле. *Политика* али и друга југословенска штампа је током организације за меч сматрала да Београд нема шансе, с тим да се није налазио на листи Спаског. Ово отвара тумачење да се још на почетку можда знало да ако Совјети не пристану на игру у Београду, меч се неће ту одржати. Овакво тумачење би такође имплицирало могућност постојања просовјетске климе у ШСЈ, на коју је можда утицао и сам совјетски врх. Мада, свакако опет остаје отворено питање зашто би Београд конкурисао уколико су знали да Спаски не би пристао ту да игра.

Подаци које је изнела Милунка Лазаревић нису проверени и требају се узети са резервом из два разлога. Први разлог је тај да нам записници са састанака Комисије за међународне везе ШСЈ, доносе податке да је Југославија шездесетих година била ограничена углавном на неколико шаховских сусрета са земљама Источне Европе јер су постојали извесни проблеми око реализовања протокола за сарадњу југословенских играча на турнирима у источноевропским земљама, посебно приликом слања играча у СССР.²¹⁹ Посматрано из овог угла, не намеће нам се закључак да је Југославија односно ШСЈ сарађивао са СССР-ом ради дисквалификације Фишера. Премда, постоји могућност да се ова ситуација почетком седамдесетих година побољшала услед смиривања политичких тензија на светској сцени. Други разлог зашто узимамо са резервом јесте тај да је податке изнела Милунка Лазаревић, особа која је доста била оштећена у својој каријери од стране истог тог ШСЈ који је требао да буде организатор меча у Београду.

У претходном поглављу је приказано како је југословенска штампа „навијала“ за Спаског глорификовајући га чак и када губи у партијама. Прикривали су његове неуспехе изјавама како се стоички држао и понашао као прави џентлмен услед читаве проблематике коју је Фишер изазвао. Из угла извештавања југословенске штампе о мечу, ми

²¹⁸ Податак је преузет из тонског записа Милунке Лазаревић о мечу Спаски-Фишер из 2007. године, захваљујући Мирославу Нешићу који ми га је уступио за коришћење у истраживању и писању мастер рада. Део у коме Милунка говори о овоме можете пронаћи на 4:10.

²¹⁹ АЈ (Архив Југославије), 705 (фонд Шаховског савеза Југославије), К-21, Комисија за међународне везе, Записници са састанка Одбора за међународне везе ШСЈ одржаним у Београду 19. фебруара 1972. године и у Порторожу 13. априла 1973. године

закључујемо да је постојала извесна могућност да је била присутна просовјетска клима у ШСЈ, те да су југословенски организатори сарађивали са совјетском шаховском федерацијом. Премда, онда постоји одређена недоумица зашто Спаски ипак није ставио Београд као могуће место одигравања меча. Током заседања Бироа ФИДЕ у Москви почетком марта, Спаски је изнео како би Блед могао доћи у обзир, што се коси са тезом да није хтео да игра у Југославији, али са друге стране се слаже са податком да му је клима била императив с тим да је на Бледу лети хладније него у Београду. Са друге стране, ту постоји још једна запажена контрадикторност. Наиме, *Политика* бележи како је Спаски током заседања Бироа изјавио како би наставак меча у исувише хладном Рејкјавику био велики хендикеп за њега.²²⁰ Стога се поставља питање зашто је уопште Рејкјавик ставио као прву жељу на своју листу. Из перспективе београдских организатора, они су још на почетку исказали жељу за одигравањем меча у Југославији. У *Белој књизи* је наведено да су истакли своју жељу за одигравањем меча нигде другде, но баш у Београду. Тумачење са становишта да је то било место где је Фишер највише уживао популарност, може да резултира закључком да је ШСЈ ипак циљано бирао место за одигравање меча. Оставља се, међутим, могућност тумачења да ШСЈ можда ипак и није желео да дисквалификује Фишера, поготово јер је тај меч Југославији могао да донесе велики публицитет у свету.

²²⁰ Бајалски, Р, „»Партија« Еве - Спаски“, *Политика*, 4. март 1972, стр. 18.

Реванш-меч између Фишера и Спаског 1992. године

3.1. Улога Сједињених Америчких Држава у санкцијама упереним ка СР Југославији

Крајем XX века истовремено су се дешавала два веома значајна процеса која су из корена променила слику света – распад блоковске поделе света и распад Југославије. Када је крајем осамдесетих постало било видно да се комунизам ближи свом краху, Југославија је постепено почела да губи значај који је раније имала у међународним односима. Ово се није десило услед тога што је Тито био умро, већ због тога што су нестале околности под којима је он постао значајан државник, а самим тим и Југославија.²²¹ Распад Југославије су заправо карактерисале последице дугогодишњег заташкавања проблема, попут унутрашње кризе система, све чешћих међурејубличких сукоба, економије која је стагнирала и раста незапослености. Са друге стране, други процес, је био од светског значаја али и за саму Југославију од судбинске важности.²²² Хладни рат је био окончан ослобађањем источноевропских земаља од совјетске доминације и распадом самог СССР-а. Ови догађаји су имали двоструке последице по Југославију. Распадом СССР-а је био окончан Хладни рат, а њиме се био распао биполарни систем међународних односа, који је формиран након Другог светског рата. Завршетком једне ере деведесетих година, свет се из биполарног преобратио у латентно униполаран. Током Хладног рата Југославија је имала веома значајну улогу у стратешком и идеолошком смислу. Она је за суперсиле стратешки била веома важна, посебно за Сједињене Државе и Западну Европу, као нека врста „тампон зоне“ према земљама Источног блока. У идеолошком смислу, одговарала им је јер је пружала изванштан отпор према комунизму и својом политиком Покрета несврстаности створила значајан баланс на светској сцени. Међутим, крај сукоба између Западног и Источног блока, је значио и крај такозваног „трећег пута“ који је уједно представљао и потпорни стуб југословенског идентитета. У контексту Хладног рата и модела „биполарног света“, улога Југославије је данас виђена у светској историографији као улога важног посредника између сукобљених страна. Југославија више није била

²²¹ Vudvord, Suzan, *Balkanska tragedija: Haos I raspad posle Hladnog rata*, Beograd, Filip Višnjić, 1997, str. 10.

²²² Kovačević, Živorad, *Amerika i raspad Jugoslavije*, Beograd, Filip Višnjić/Fakultet političkih nauka, 2007, str. 369-370.

потребна Западу као противтежа СССР-у, те је била стављена на маргину интереса Сједињених Држава и Запада, које су тада постале усмерене на нове кључне циљеве у постхладноратовској ери. У таквој новој и промењеној међународној позицији, Југославија више није била у фокусу америчких интересовања, па самим тим ни проблем око њеног потенцијалног распада није био у фокусу.²²³

Још седамдесетих година, услед међурејубличких сукоба у Југославији, су се појављивали извештаји америчких званичника који су били посвећени овом сукобу. У једном од тих одељака „Југославија после Тита“ изнета је констатација како је „Југославија подељена земља, суочена са крупним проблемима, који ће се по свему судећи увећати кад остарели и болесни Тито напусти политичку сцену“. Изнето је такође било како се „Титови здравствени проблеми не могу третирати искључиво као проблеми са којим се суочава Југославија, него као проблеми који се тичу свих великих сила, а посебно Сједињених Америчких Држава и Совјетског Савеза“.²²⁴ Вашингтон и други светски центри су постављали питање да ли је могућ опстанак Југославије без њеног лидера, с тим да је она била једнопартијска држава на челу са Титом као главним покретачем.²²⁵ Процењивали су да иако је тренутна унутрашња криза била умирена, да то није на дуге стазе било решено. Изгледало им је да кад Тито буде умро, Југославија ће нестати. Југославија је након Титове смрти почела да упада у све већу политичку, економску кризу и друштвену. Политичке блокаде онемогућиле су јој прелазак на вишепартијску демократију и тржишну привреду.²²⁶ Све републике су само гледале да што пре стекну независност, те заједничка добробит државе више није била стављена у први план. Главни циљ је био да се побољша положај једне републике или националности унутар Југославије, а не да се Југославија учини ефикаснијом државом.

Југославија је од краја Другог светског рата била партијска држава. Партија је била њен ослонац и политички чувар, те без ње није било ни Југославије. Распад Партије у јануару 1990. године је означио дефинитиван крај комунистичког режима у Југославији, који је уједно био и увод у распад државе и грађанске ратове.²²⁷ Дугогодишња унутрашња

²²³ Kovačević, Živorad, *Nav. delo*, str. 369-370.

²²⁴ Bogetić, Dragan, „Америчке анализе будућности Југославије после Тита с почетка 70-их година“, *Токови историје*, 1 (2012), str. 159.

²²⁵ Isto, str. 173.

²²⁶ Чалић, Мари-Жанин, *Историја Југославије у 20. веку*, Београд, Слио, 2013, стр. 367.

²²⁷ Николић, Коста, *Југославија, последњи дани (1989-1992)*, Београд, Службени гласник, 2018, стр. 128.

криза се након распада Савеза комуниста Југославије драстично убрзала. СКЈ је био изгубио мандат да очува свој политички монопол и да говори у име јединствене Југославије.²²⁸ Крај комунистичког режима у Југославија поред распада СКЈ коинцидирао је са одржавањем вишестраначких избора у републикама од априла до децембра исте године.²²⁹ Нити СКЈ, нити Југословенска народна армија нису могли да спасу државу од урушавања, јер су нажалост и они сами били заробљеници тог међурепубличког сукоба.

Политика Сједињених Држава према Југославији током њене кризе имала је велике осцилације у смислу ангажованости и стратегије у односу на развој догађаја који су претили све већем нарушавању мира и безбедности.²³⁰ Тадашњи амерички амбасадор у Југославији, Ворен Зимерман (Warren Zimmermann) је изјавио: „Све док је трајао Хладни рат, Југославија је била заштићено и понекад мажено дете америчке и западне дипломатије“.²³¹ Он је први током марта 1989. године пренео поруку југословенским лидерима да Сједињене Државе и даље виде интерес у Југославији али да она нема више онај стратешки значај за њих који је имала као раније. Током јесени 1990. године се појавила анализа Централне обавештајне агенције о могућем распаду Југославије. У процени која је врло брзо доспела и до *Њујорк тајмса* ЦИА је предвиђала да ће Југославија престати да функционише у року од годину дана, а да ће као држава нестати у року од две године. Поред разних других предвиђања, у својој процени је истакла како Сједињене Државе и Европа не могу ништа учинити како би сачувале јединство Југославије.²³² Само четири дана пре него што су Хрватска и Словенија прогласиле независност (25. јуна 1991), државни секретар Џејмс Бејкер је посетио Југославију. По свом повратку, Бејкер је био закључио да је распад државе неминован уз велику вероватноћу грађанског рата. С обзиром на губитак значаја Југославије у постхладноратовском периоду, Сједињене Државе су се током једног периода држале повучено препустивши иницијативу Европској заједници.²³³ Препуштање ове иницијативе показало се у каснијем развоју догађаја као погрешан пут.

²²⁸ Lempi, R. Džon, *Jugoslavija kao istorija: Bila dvaput jedna zemlja*, Beograd, Dan Graf, 2004, str. 294.

²²⁹ Jović, Dejan, *Jugoslavija – država koja je odumrla: Uspom, kriza i pad Četvrte Jugoslavije (1974-1990)*, Beograd, Samizdat, 2003, str. 474.

²³⁰ Joksimović, Aleksandra, *Nav. delo*, str. 29.

²³¹ Зимерман, Ворен, *Порекло једне катастрофе: Југославија и њени рушитељи*, Београд, Дан Граф, 1996, стр. 3.

²³² Зимерман, Ворен, *Нав. дело*, стр. 61.

²³³ Jovanović, Vladislav, *Rat koji se mogao izbeći: u vrtlogu jugoslovenske krize*, Beograd, Nolit, 2008, str. 69.

Оног тренутка када су Словенија и Хрватска прогласиле своју независност, отпочео је отворени унутрашњи оружани сукоб. Питање око опстанка Југославије је на првом месту било унутрашње политичко, а на другом међународно. Међутим, у читав сукоб врло брзо се умешао Запад. Немачка је подржавала Словенију и Хрватску у њиховој борби за стицање независности, док су генерални секретар Уједињених нација и владе у Лондону, Паризу и Вашингтону заговарали опстанак Југославије. Међутим, Бон је без сагласности својих партнера самосталним актом признао Словенију и Хрватску, 23. децембра 1991. године. Наредне године су и одређене државе Европе признале независност Словеније и Хрватске.²³⁴

У периоду између пада Берлинског зида 1989. године и почетка рата у Босни и Херцеговини 1992. године, распад Југославије је текао муњевитом брзином. Босна и Херцеговина, као место живљења и српских и хрватских националиста, али и муслимана који су је сматрали својом прапостојбином, је представљало „буре барута“.²³⁵ Управо због тога је баш ту ескалирао национализам и борба република за самоопредељењем. БиХ заједно са Словенијом, Хрватском и Македонијом 24. децембра 1991. године, је затражила и добила признање независности од стране Европске заједнице. Док су се они кретали путем независности, Црна Гора се на референдуму одржаном 1992. године изјаснила за наставак уније са Србијом. Током 1991. године су се Срби из БиХ и Хрватске борили за опстанак Југославије. Међутим, како је све узело маха, вођени тренутном ситуацијом и они почињу процес осамостаљивања. У новембру су одржали плебисцит за останак у Југославији, који је резултирао да 9. јануара 1992. године прогласе Српску Републику Босну и Херцеговину (данас само Република Српска). На дан немачког бомбардовања Београда у Другом светском рату, 6. априла 1992. године, БиХ је од Европске заједнице призната као суверена држава. Следећег дана, Срби су са своје стране БиХ прогласили независност.²³⁶ Тренутак када је и последњој републици (мисли се на БиХ) призната независност од стране Европске заједнице, је био тренутак када је СФРЈ заувек престала да постоји. Због немогућности политичког система да испрати промене које су се догодиле у друштву (један од главних разлога њеног распада огледао се и у томе што није успела више да иде ка демократизацији) и светској привреди, Југославија није успела да

²³⁴ Чалић, Мари-Жанин, *Нав. дело*, стр. 385-386.

²³⁵ Исто, стр. 373.

²³⁶ Исто, стр. 387.

одржи федерацију у целости. Она је била неуспели екперимент поделе власти након Титове смрти.

Многе државе су услед избијања сукоба у Југославији гледале на то као на сукоб због српске агресије или балканске мржње. Међутим, југословенски сукоб се није могао ограничити само на Балкан, јер је био неодвојив од промена на међународној сцени, те се треба посматрати као део широко распрострањеног феномена политичке дезинтеграције.²³⁷ Спољни утицају су такође додатно били убрзали процес те политичке дезинтеграције Југославије. У прилог томе стоје чињенице да су се током 1990. године Словенија и Хрватска знатно више окретале Западу како би добиле њихову подршку за своју независност. Са друге стране, ситуација на Косову и БиХ је изазвала посебну пажњу на Западу и у Сједињеним Државама. Након распада Југославије, Европска заједница и њене државе чланице нису хтеле да прихвате захтев Савезне Републике Југославије у којем је она тражила да буде аутоматски наставак СФРЈ. Своју заједничку државу су могли звати Југославијом, али она никако није могла бити наставак старе СФРЈ, већ нова Југославија која је морала да тражи међународно признање баш као и све остале отцепљене републике.²³⁸

Улога Југославије се кретала од савезника током Другог светског рата, преко узајамног поштовања током Хладног рата у којем је она играла веома значајну улогу „тампон зоне“, кроз оснивање и водећу улогу у Покрету несврстаних, до отвореног непријатељства у последњој деценији XX века, када је СРЈ од стране Сједињених Држава али и Уједињених нација, оштро била санкционисана а потом касније и бомбардована.²³⁹

СР Југославија је добар део деведесетих година провела под широко обухватним системом санкција примењеним од стране Уједињених нација, у којима су Сједињене Државе играле једну од најзначајнијих улога. Сједињене Државе су током Хладног рата, али и после, користиле различитим средствима и инструментима спољне политике како би оствариле доминантну улогу у глобалним процесима. У постхладноратовској ери, услед промене односа на међународној политичкој сцени, отворила се била могућност за различите начине примене спољнополитичких средстава. Санкције, као једно од тих средстава су током последње деценије XX века доживљавале своју све ширу примену.

²³⁷ Vudvord, Suzan, *Nav. delo*, str. 15.

²³⁸ Jovanović, Vladislav, *Nav. delo*, str. 72.

²³⁹ Joksimović, Aleksandra, *Nav. delo*, str. 89.

Употреба „бојкота уместо метака“ постала је током деведесетих година широко распрострањена. Увођење санкција представља врсту притиска одређене земље да изврши пресудан утицај на политику друге земље (која је према њиховом мишљењу неприхватљива) у различитим областима, у зависности од повода за њихову примену који су настали као последице промене дотадашње политике. Санкције не морају бити примењене само на одређену државу, већ и на одређену групу људи. Циљ је да се избегне примена силе, иако се у пракси било показало да су санкције готово редовно биле пратеће средство приликом војне интервенције. Иако се под појмом санкција често подразумевају економске санкције, у својој пракси су санкције доживеле значајне трансформације и иновације, због чега су се морале редефинисати. По својој ефикасности, економске санкције дају далеко више резултата, али шири политички контекст увођења санкција оставља далеко јачи негативан утисак код друштва.²⁴⁰

Због оптужби на рачун учешћа у рату у БиХ и у другим деловима бивше Југославије, који је представљао претњу нарушавања регионалне и глобалне безбедности, Савет безбедности Уједињених нација је увео 30. маја 1992. године санкције према СР Југославији. Резолуцијом 757 је уведен потпуни међународни економски ембарго према Србији.²⁴¹ Због њега је дошло до велике економске кризе у земљи, а самим тим и до појаве хиперинфлације. Поред економских санкција, забрањени су били летови из и према Београду, редукован је био број дипломатских и конзулатских мисија у Београду, суспендована је била научно-техничка и културна сарадња са Југославијом и забрањено је било учешће екипа и појединаца из СРЈ на међународним спортским такмичењима. Све ове мере су биле резултат снажног америчког притиска због неслагања са актуелном политиком Милошевићевог режима.

Спорт је, иначе, такође био један од показатеља током осамдесетих година колико је Југославија тонула у све већи међурејублички сукоб. Фудбалске утакмице представљају добар пример тога, у чији прилог иде то што су до дан данас остале упамћене по јавном демонстрирању национализма, шовинизма и интезивног националног супротстављања.²⁴² Догађаји који су задесили Југославију деведесетих година и изолација

²⁴⁰ Више о значењу и улози санкција у: Joksimović, Aleksandra, *Nav. delo*, str. 49-75.

²⁴¹ Ковачевић, Živorad, *Nav. delo*, str. 100.

²⁴² Куљић, Рајко, Коковић, Драган, *Социологија и социологија спорта*, Нови Сад, Факултет спорта и физичког васпитања, 2012, стр. 257-258.

у којој се она била нашла, представљала је најоштрији вид примене санкција које су биле погодиле и спорт. Међу санкцијама УН према СРЈ које су биле свеобухватне, налазиле су се и оне које су обавезивале владе свих земаља чланица УН да „предузму неопходне кораке за спречавање учешћа у спортским догађајима на својој територији лица или група које представљају Савезну Републику Југославију (Србија и Црна Гора)“.²⁴³ Колико је познато у новијој историји спорта, спортске санкције примењиване су биле у случају Јужноафричке Републике²⁴⁴ и СРЈ. Санкције су изоловале и у потпуности блокирале статус спорта и могућност било какве сарадње. Оно што је додатно отежавало позицију спорта СРЈ у том периоду, јесте то што њен захтев да по аутоматизму настави чланство СФРЈ у УН није био прихваћен. Све државе, чак и оне које нису биле чланице УН, су биле позване да делују искључиво у складу са одредбама Резолуције. Одмах по усвајању Резолуције 757 УН, владе Француске и Шведске позивајући се на њу, ускратиле су право учешћа југословенским спортистима у кошарци и фудбалу на међународним такмичењима коју су тада требала да се одрже. Фудбалска репрезентација је била приморана да се врати из Шведске у Београд, непосредно пре почека Европског фудбалског првенства. Влада Шпаније је 1. јуна 1992. године доставила представницима југословенске дипломатије у Шпанији акт о намери да у потпуности примењује Резолуцију.²⁴⁵ Због тога су југословенски такмичари морали да се надмећу без државних обележја, у белој опреми, под олимпијском заставом и називом „Независни олимпијски учесници“. То је био једини начин за учешће. Није им било дозвољено да учествују ни у свечаном дефилеу на отварању Игара, нити у свечаном затварању Игара. У земљу су због тога морали да се врате раније. Током трајања Игара било им је забрањено да кажу да су из Југославије.²⁴⁶

После 28 месеци изолације југословенског спорта, спортиста и спортских екипа, репрезентација и функционера, међународна такмичења су поново постала отворена за равноправно учешће југословенских спортиста у највећим спортским манифестацијама. Резолуција 943 УН према СРЈ, донета 23. септембра 1994. године, суспендовала је мере

²⁴³ Перишић, Ђорђе, *Опстанак и повратак: борба за враћање у олимпијски и светски спортски покрет 1992-1996*, Београд, Службени гласник, 2012, стр. 25

²⁴⁴ Јужноафричкој Републици је било забрањено учешће на двема Олимпијадама, током 1964. и 1968. године, услед тамошње политике апартејда. (преузето из: Skembler, Grejam, *Sport i društvo: istorija, moć i kultura*, Beograd, Clio, 2007, str. 106-107)

²⁴⁵ Перишић, Ђорђе, *Нав. дело*, стр. 26

²⁴⁶ Nešić, Miroslav, Radenović, Sandra, *Nav. дело*, str. 27.

уведене Резолуцијом 757 које су се односиле на спортска учешћа и културну размену, на иницијални период од сто дана.²⁴⁷

3.2. Значај Фишеровог учествовања у мечу и поглед југословенске штампе на његов долазак у СРЈ Југославију

Шаховски свет се знатно променио од тренутка одигравања меча у Рејкјавику почетком седамдесетих година, па до деведесетих година када је Фишер дошао у СРЈ да одигра реванш-меч са Спаским. „Меч века“ је уједно био и последња званична партија коју је Фишер одиграо. Титулу светског првака је био одржао све до 1975. године, када се повукао са свих светских такмичења и када је одбио да игра против Анатолија Карпова, због тога што ФИДА није хтела да му обезбеди услове за меч које је тражио. У двадесетогодишњем периоду од 1972. до 1992. године, Фишер је живео у Сједињеним Државама далеко од очију јавности. Међутим, 1992. године је пристао да одигра реванш-меч са Спаским у Београду и на Светом Стефану, под окриљем српског председника Слободана Милошевића, на само пар десетина километара од рата. Шаховски свет га је чекао да се појави две деценије, а он се онда од свих држава појавио у СРЈ, земљи која је била стављена ван закона. Његово учешће на мечу је било окарактерисано од стране Државне администрације Сједињених Држава као кршење санкција УН, самим тим и као противзаконито деловање. Министарство финансија Сједињених Држава је сматрало да је учествовање у овом такмичењу „директна повреда америчких закона“ за коју је следила казна од десет година затвора и 250.000 долара.²⁴⁸ Већ 1. септембра те године је у *Вечерњим новостима* освануо наслов - „Бобија чека робија“.²⁴⁹ Многи би рекли да је тај његов чин био очекиван, с тим да је он био у рату са скоро сваком „влашћу“ са којом је долазио у додир – са ФИДЕ-ом, са Совјетима, чак и са Југославијом када је одбио да игра меч 1972. године у Београду.

У септембру 1992. године *Политика експрес* је објавила факсимил најаве меча из руског листа *Спорт-Експрес*. Најава меча је била објављена на главној страни

²⁴⁷ Перишић, Ђорђе, *Нав. дело*, стр. 203. (извод из документа Резолуција 943 Савета безбедности УН 23. септембра 1994)

²⁴⁸ Вујић, Джејсон, *JUGO – uspon I pad najgoreg automobila u istoriji*, Београд, Tanesi, 2014, стр. 243.

²⁴⁹ „Бобија чека робија“, *Вечерње новости*, 1. септембар 1992.

напоменутих руских новина са насловом: „Два грешника на светом острву“²⁵⁰, алудирајући на сусрет два изгнанника, једног спољног (Спаског) и другог унутрашњег (Фишера). Званичници у Паризу су одреаговали на вест о одигравању меча у СРЈ, поготово јер је Спаски имао њихово држављанство. Спаски је након пораза у Рејкјавику био на маргини у СССР-у. Три године након меча успео је да оде из СССР у Француску, живећи тамо са совјетским и француским држављанством. Француско Министарство је сматрало да меч Фишер-Спаски не представља кршење санкција против СРЈ. Оценили су били да је у питању „тотално приватна иницијатива“, као и то да је меч био организован ван ФИДЕ што му је још више придодало приватан карактер ван домашаја ембарга УН.²⁵¹ Овим ставом се Француска, као члан УН и земља која је учествовала у увођењу санкција ка СРЈ, оградилa од профилисања Спаског као „прекршитеља“ ембарга.

Читав свет је писао о повратку Фишера на светску шаховску сцену, међутим, посебан значај тог меча се огледао у чињеници да је одигран на простору СРЈ и то 1992. године. Меч је био од непроцењивог значаја за СРЈ, јер је она тада била под санкцијама УН и потпуно одсечена од света. Информативна блокада је била пробијена, а име Југославије се пренело широм целог света и то због нечега што није био рат. Питање зашто је Фишер баш Југославију изабрао као место повратка на шаховску сцену је било уско повезано са годином његовог одвијања. За остварење тог догађаја, најзаслужнији је био Јездимир Васиљевић власник Југоскандика. *Њујорк тајмс* је називао Јездимира Васиљевића, организатора меча, мистериозним трговцем и приватним банкарком који је био исто онолико богат колико и окрутни националиста.²⁵²

Јездимир Васиљевић (Газда Језда), био је човек који се као предузетник појавио почетком деведесетих година уочи распада државе. Као потпуно непознат човек, ступио је на јавну сцену и за кратко време постао успешан бизнисмен фирме Југоскандик. У распаду СФРЈ, заштравању економске кризе, урушавању правног система и моралних вредности друштва, увидео је могућност сопственог профитирања.²⁵³ Пројектовао је свој пут ка успеху, развијајући свој бизнис од продаје техничке робе, преко продаје

²⁵⁰ Ракић, Б, „Бајка за свет“, *Политика експрес*, 24. септембар 1992, стр. 17.

²⁵¹ „Није кршење санкција“, *Политика експрес*, 3. септембар 1992, стр. 17. (извештај из Париза)

²⁵² „Fischer and Spassky Ready to Play A Chess Match Not Far From a War“, *The New York Times*, 31. august 1992, str. 39.

²⁵³ Dinkić, Mladan, *Ekonomija destrukcije: Velika pljačka naroda* (dopunjeno izdanje), Beograd, Stubovi kulture, 2007, str. 164.

аутомобила, па све до бављења банкарством. Једини проблем је био у томе што за овакав посао тада није имао формалних овлашћења. Југоскандик је био регистрован као фирма за бављење трговином и као штедно-кредитна задруга, што је представљало право прикупљања динарских, али не и девизних средстава.²⁵⁴ Основа његовог пословања, када је банка била у питању, огледала се у привлачењу што више штедиша са циљем исплаћивања повољне каматне стопе. Са порастом прикупљених штедних улога, повећавали су се били и издаци за исплату камата. Због потребе проширивања своје трговачке делатности, склопио је прећутни договор са државом.²⁵⁵ Први и у почетку преовлађајући извор финансирања високих девизних камата била је трговина монополским производима. Јездимир је тада добио од државе повлашћено право трговине нафтним дериватима и цигаретама.²⁵⁶

Због неслагања у пословању са Народном банком Југославије (НБЈ), Јездимир је током априла 1992. године своје финансијско тржиште окренуо ка Црној Гори. Склопио је уговор о пословној сарадњи са Банком приватне привреде, која му је омогућила оно што НБЈ није, а то је било обављање девизно-валутних послова.²⁵⁷ За услуге које су му биле пружене, Јездимир је заузврат склопио уговор са Владом Црне Горе о закупу елитног туристичког места Свети Стефан, на пет година за суму од 570 милиона долара.²⁵⁸ Месец дана након склапања тог уговора, уведен је био ембарго према СРЈ. Услед тешке ситуације у земљи, Јездимир је дошао на идеју да на прослави прве годишњице проглашења Црне Горе за еколошку државу, чији је био спонзор, организује „меч века“ Фишер-Спаски. Београдска штампа назива Газда Језду „краљем финансија“ који стоји раме уз раме са „краљевима шаха“ – Фишером и Спаским.²⁵⁹ Постављало се питање како је Јездириу пошло за руком да убеди Фишера да се након пуних двадесет година шаховске паузе и изолације врати шаху, и то баш на тлу СРЈ. Постоји могућност да је за обојицу долазак у СРЈ током санкција био главни мотив новац, те да је Јездимир и играо на карту понуде веома високог наградног фонда. Парадоксално је да је његова понуда износила 5.000.000

²⁵⁴ Dinkić, Mlađan, *Nav. delo*, str. 165.

²⁵⁵ Isto

²⁵⁶ Isto, str. 168.

²⁵⁷ Isto, str. 169.

²⁵⁸ Nikolić, Z., „Povratak u zatvor“, *Vreme*, 1. mart 2001, str. 22.

²⁵⁹ M, K, „Kraljevi šaha I finansija“, *Vreme*, 7. septembar 1992, str. 56.

долара (организација чак 15.000.000 долара²⁶⁰) у тренутку када је држава била суочена са тешком финансијском ситуацијом. Новац је био обезвређен и из дана у дан је све више опадао. Већина људи није имала новца да се прехрани, а камоли да обнови гардеробу и обућу. Просечна плата током августа и септембра 1992. године износила је између 24.000 и 30.000 динара²⁶¹, што би значило да је на целокупну организацију меча оквирно „утрошено“ између 100.000 и 125.000 динара просечних плата грађана СРЈ. Наведени подаци говоре у прилог томе да је новчана вредност меча била енормна, готово незамислива, у тренутку када је половина становника СРЈ гладовала и борила се за опстанак.²⁶²

Приликом интервјуа за *НИН* из 1992. године, Јездимиру су била постављена одређена питања на која он није желео да одговори са изговором да је постао алергичан на питања о новцу и да због тога избегава новинаре. Питања су се тицала новца уложеног у организацију, да ли је меч платио Слободан Милошевић односно Србија, како је успео да доведе Фишера у СРЈ, ко је заправо Газда Језда и како је успевао да даје тако високе камате.²⁶³ Упркос његовом околишању да да поједине одговоре, јасно је било да је меч Фишер-Спаски у СРЈ представљао ништа друго но покушај убрзаног скидања ембарга и показатељ Јездимировог покушаја да прикаже свету али и народу СРЈ како је шаховска игра изнад рата. Васиљевић је сматрао да би довођењем Фишера у СРЈ пробио блокаду.

Тај догађај је скренуо велику пажњу светске јавности, јер су и поред ембарга меч испратиле велике светске агенције и то са лица места. Немачка телевизијска кућа *УФА* је откупила ТВ права за снимање меча.²⁶⁴ Француска новинаска агенција *Франс-Прес* (АФП) је у прегледу догађаја који су обележили одређени дан у свету, као девету информацију 3. септембра донела вест о првој повученој фигури са наднасловом – Свети Стефан, Југославија.²⁶⁵ *Њујорк тајмс* бележи како је Фишер волео Југославију, да је у њој желео да игра меч за светског првака са Спаским двадесет година раније и да му је југословенски

²⁶⁰ Према курсу Народне банке Југославије, током септембра 1992. године, 1 долар је износио 200 динара. Према тој рачуници, организација меча је коштала 3.000.000.000 динара. <https://www.kursna-lista.com/istorija-kursa-dinara> (10. август 2020)

²⁶¹ „Минималац за август биће 30.100 динара“, *Политика експрес*, 4. септембар 1992, стр. 3

²⁶² „Половина гладује“, *Вечерње новости*, 25. септембар 1992, стр. 8.

²⁶³ Цацић, Т, „Језда воли спектакле“, *НИН*, 11. септембар 1992, стр. 32.

²⁶⁴ С, П, „Црвена звезда и УФА откупљају телевизијска права“, *Политика*, 1. септембар 1992, стр. 17.

²⁶⁵ „Свети Стефан – Југославија“, *Политика*, 3. септембар 1992, стр. 14.

шахиста Глигорић био пријатељ.²⁶⁶ У том контексту његов долазак се могао третирали као неочекивано очекиван чин. У интервјуу за *Вечерње новости*, Глигорић је изнео мишљење да је Фишер пристао да игра ту јер су му „одређени“ услови били испуњени.²⁶⁷ Поред наградног фонда, један од Фишерових услова био је да се меч игра као меч за светску титулу. Тиме је он тражио од организатора да га сматрају и даље светским прваком, иако је он ту титулу давно изгубио. Организатори су пристали на тај захтев и назвали га „реванш-мечом XX века“, односно римејком „меча века“ из 1972. године.²⁶⁸ Према мишљењу *Њујорк тајмса* наведени разлози су могли да представљају део одговора на питање зашто се после двадесет година вратио шаху баш у Југославији, али тешко да би они могли да буду и једино објашњење односно изговор за његов одлазак у СРЈ на меч током санкција.²⁶⁹ Својим учествовањем, Фишер је ризиковао сличне последице које је Спаски сносио након меча у Рејкјавику. Поред Фишера, последице је сносио и ШСЈ који је због његовог довођења у СРЈ током санкција доведен у веома лош положај.

Часопис *Duga* је због објављивања интервјуа југословенских дисидената била позната широм бивше Југославије као опонент режиму. Деведесетих година је наставила са својим контроверзним радом. У свом чланку, у *Dugi* поводом Фишеровог доласка у СРЈ, Душка Јованић²⁷⁰ је изнела став како је Фишер могао шаху да се врати после двадесет година искључиво у Југославији, потпуно изолованој, те да је свет зато његов долазак и промењени лични изглед посматрао идеолошки. Његову наклоњеност према Југославији и људима које је одатле познавао, Душка Јованић наводи као злоупотребу од стране људи који су његов промењени физички изглед поистовећивали са ликом четника (због пуштања браде).²⁷¹

За разлику од извештавања о мечу из 1972. године, реванш-меч је узбуркао светску јавност у тој мери да су у првом плану била политичка питања. У светској штампи, Фишер више није био препознат као руски непријатељ, већ као амерички. Иако је његов повратак

²⁶⁶ „Will the eccentric American genius be as strong as ever? Perhaps.“, *The New York Times*, 31. august 1992, str. 39.

²⁶⁷ Рајковић, М, „Фишера то чека“, *Вечерње новости*, 26. јануар 2008, стр. 23.

²⁶⁸ Chabris, C, „The Return of Bobby Fischer“, *American Chess Journal, Premiere Issue*, 31. decembar 1992, str. 43

²⁶⁹ „Will the eccentric American genius be as strong as ever? Perhaps.“, *The New York Times*, 31. august 1992, str. 39.

²⁷⁰ Душка Јованић је једна од најпознатијих југословенских новинарки. За *Dugu* је писала у два наврата, током осамдесетих и деведесетих година, оштро критикујући политику и друштво тог времена.

²⁷¹ Jovanić, D, „Kako su komunisti pojeli Fišera“, *Duga*, 12-26. septembra 1992, str. 74.

шаху био дочекан са ентузијазмом у Сједињеним Државама и препознат као поновни шаховски бум на том простору, америчка штампа му у својим кратким чланцима (понајвише *Њујорк тајмс* и *Вашигтон пост*) није била наклоњена. Из угла америчке дипломатије, али и генерално из угла Запада, на меч се гледало као на кршење санкција УН према СРЈ због рата у БиХ.²⁷² Америчка штампа је упорно покушавала да умањи шаховски значај меча на Светом Стефану и Београду, док је руска *Правда* сада далеко више извештавала о овом мечу него што је то био случај са мечом у Рејкјавику. Такође, сада су биле супротне реакције на меч у односу на доба Хладног рата. Фишера су сада више критиковали Американци, што иде у прилог томе да је он прекршио санкције својим доласком у СРЈ, а са друге стране Руси су га сада хвалили.²⁷³ Лотар Шмид, немачки шаховски велемајстор и главни судија меча у Рејкјавику 1972. године ког су Совјети такође оптуживали да није објективан (у тренутку меча у Рејкјавику је био западнонемачки судија)²⁷⁴, упркос упозорењу да је у бившој Југославији ратно стање, пристао је да дође у СРЈ и да буде судија у реванш-мечу.²⁷⁵ *Политика експрес* бележи Шмидову изјаву како су реакције на меч у Немачкој биле врло подељене, да је било оних медија који су били објективни али да је било и оних који су на тај меч гледали као на меч у пропагандне сврхе.²⁷⁶

Меч је имао огроман публицитет, међутим, Фишеров долазак у СРЈ му је донео више невоља него славе. Доласком у СРЈ, он је прекршио прописе који забрањују пословање и трговину са непријатељем. Законом о забрани трговине са непријатељем за прекршиоце, америчко Министарство финансија претило је Фишеру новчаном казном од највише 250.000 долара и/или затворском казном до десет година.²⁷⁷ Приликом отварања конференције за штампу поводом меча, *Њујорк тајмс* је први кренуо са својим питањима за Фишера. На питање да ли га погађају препоруке и претње Министарства финансија Сједињених Држава због кршења санкција УН, Фишер је у том тренутку извадио из торбе један документ са речима: „Ево ово је последња порука из Министарства финансија. Ево

²⁷² „Fischer and Spassky Said to Sign for Chess Rematch in Yugoslavia“, *The New York Times*, 25. july 1992, str. 3.

²⁷³ „Американци критикују Фишера, Руси га хвале“, *Политика*, 19. септембар 1992, стр. 18.

²⁷⁴ Кажих, Б, „Југословени стално пишу велемајсторима“, *Политика*, 20. август 1972, стр. 10.

²⁷⁵ Више о томе у: Лазаревић, М, „Страх од туге“, *НИН*, 11. септембар 1992, стр. 32-33.

²⁷⁶ „Подршка Лотара Шмида“, *Политика експрес*, 26. октобар 1992, стр. 16.

²⁷⁷ „Fischer is indicted over chess match“, *The New York Times*, 16. decembar 1992, str. 3; „Fischer Said to Plan a 2d Match in Yugoslavia“, *The New York Times*, 17. decembar 1992, str. 22.

како ја гледам на те претње.“²⁷⁸ Након тога је држући тај факс-докуменет Министарства, дословно плуноу на њега.²⁷⁹ У просторији је одједном завладао тајац, а након тога је уследио громогласан аплауз одушевљења претежно новинара из СРЈ, што је и било очекивано. Фишер је овим чином затворио себи врата своје државе. Савезни суд га је осудио и том приликом издао налог за његово хапшење. Ричард Њукомб, тадашњи директор OFAC-а (Office of Foreign Assets Control) изјавио је да је Фишер „занемарио наше писмено мишљење“ и да је њему изречена пресуда заправо порука осталим потенцијалним прекршиоцима закона“.²⁸⁰ Фишер, који је у мечу у Рејкјавику као Американац пред целим светом победио Руса Бориса Спаског, сада је иступао као појединац против тих истих Сједињених Држава. *Амерички шаховски журнал* (American Chess Journal) бележи како је након тог догађаја *Њујорк тајмс* уређивао чланке који су били окренути против Фишера и да је чак и америчка шаховска федерација изнела саопштење у коме је осудила његове политичке ставове и одбацила било какву везу са мечом у СРЈ.²⁸¹

У даљем наставку конференције за штампу, на питање шта мисли о рату у бившој Југославији није хтео да одговори, а на питање *Асошијетед преса* (Associated Press) да ли подржава санкције УН према СРЈ и да ли сматра да је меч кршење тих санкција, одговорио је да санкције не подржава јер ни нема неког посебног поверења у УН, а да меч можда и јесте на неки начин кршење санкција.²⁸² Након овог његовог чина, београдска јавност је брујала о овоме данима. Његова слика са конференције за штампу како дословно плује на допис Министарства се могла пронаћи на насловницама свих београдских новина, од *Политике*, преко *Политике експрес*²⁸³, до *Вечерњих новости*²⁸⁴ и *Vorbe*, и многих других. *Политика експрес* је чак бележила да неки инострани извештачи оцењују овај меч као највећи догађај у бившој Југославији још од смрти Тита, са

²⁷⁸ „Trenutak, samo da pljunem...“, *Vorba*, 2. septembar 1992, str. 25; Динић, В, „Фишер плуноу на претње“, *Вечерње новости*, 2. септембар 1992, стр. 15.

²⁷⁹ Chabris, С, „The Return of Bobby Fischer“, *American Chess Journal, Premiere Issue*, 31. decembar 1992, str. 49.

²⁸⁰ Vujić, Džejson, *Nav. delo*, str. 243.

²⁸¹ Chabris, С, „The Return of Bobby Fischer“, *American Chess Journal, Premiere Issue*, 31. decembar 1992, str. 50.

²⁸² Динић, В, „Фишер плуноу на претње“, *Вечерње новости*, 2. септембар 1992, стр. 15.

²⁸³ „Боби плуноу на америчко писмо“, *Политика експрес*, 2. септембар 1992, стр. 3. и 18.

²⁸⁴ „Фишер плује на санкције“, *Вечерње новости*, 2. септембар 1992, стр. 14. и 15.

насловима попут: „После Тита – Боби и Зита“ (Зита је била његова пријатељица која га је и вратила шаху после толико деценија, такође шахисткиња).²⁸⁵ Југословенске новинаре је посебно одушевио и Спаски, јер је на слично питање због чега не поштује уведене санкције земљи у којој игра меч, мирно одговорио да тај меч користи шаху али не и само њему.²⁸⁶ Овим је ставио до знања да је и он као и Фишер желео да на неки начин помогне СРЈ да изађе на светло дана и пробије блокаду у којој се нашла. Са конференције за штампу пар дана касније, Фишер је изјавио како се неће извинити Министарству финансија, као и то да га не брину претње које му стижу из Сједињених Држава.²⁸⁷ Иако је знао да га је тамо чекао судски процес, није га било брига.

Један од можда највидљивијих облика уплитања политичара у спорт је њихово појављивање на бројним пријемима и слављима у част успеха спортиста. Политичари се често на њима појављују јер користе идентификовање „обичних људи“ са спортским идолима, а заправо на тај начин себи обезбеђују политичке поене. Славља поводом спортских успеха представљају највидљивије место сусрета спорта и политике. Месец дана после Фишеровог инцидента, почели су да излазе чланци о Фишеровој посети Милошевићу. *Политика* је 7. октобра објавила чланак о његовој посети, у ком је писало како за шах и спорт најмање треба да постоје границе које је постављала политика. У разговору је било истакнуто како је за СРЈ овај меч и његов долазак утолико био значајнији јер се одигравао у времену тешких санкција и изолације.²⁸⁸ Након овог разговора су у штампи кренули да се појављују наслови попут: „Јак као Милошевић“, поистовећујући Фишерову игру са Милошевићевом влашћу.²⁸⁹ После Милошевићевог пријема уследио је пријем премијера СРЈ, Милана Панића, који се заправо био одазвао Фишеровом позиву да одиграју пар партија.²⁹⁰ Резултат је наравно био у другом плану. Оба случају представљају добар пример како је београдска штампа пропагандно искористила ове сусрете, поготово јер се на фотографијама може видети како се Милошевић и Фишер рукују, а са друге стране како Фишер и Панић седе и заједно смејући се играју шах. Чињеница је да је одувек постојала извесна тенденција уплитања

²⁸⁵ Ракић, Б, „После Тита – Боби и Зита“, *Политика експрес*, 2. септембар 1992, стр. 18.

²⁸⁶ Цацић, Т, „Претње које не узнемирују“, *НИН*, 4. септембар 1992, стр. 33.

²⁸⁷ Ракић, Б, „Без страха“, *Политика експрес*, 8. септембар 1992, стр. 17.

²⁸⁸ „Милошевић примио Фишера“, *Политика*, 7. октобар 1992, стр. 16.

²⁸⁹ Шаховић, Д, „Јак као Милошевић“, *НИН*, 13. новембар 1992, стр. 32.

²⁹⁰ „Fišer-Panić 1,5:0,5!“ *Borba*, 26. октобар 1992, str. 17

политичара у спорт, у сврху сопствене политичке промоције и промовисања спорта као фактора националног престижа.

Након победе у реванш-мечу против Спаског, Фишер је извесно време живео у Мађарској, па потом у Јапану, у земљама које су му давале само привремено скровиште. Наставио је јавно да даје антиамеричке изјаве, као и изјаве антисемитског садржаја. Подржавао је Ал Каиду и њен терористички напад 11. септембра 2001. године на Светски трговински центар, са речима: „Дакле, Америка је добила оно што заслужује“. Касније је на филипинском радију урлајући изјавио: „Смрт Америци“.²⁹¹ Фишиеров дубоко укореењени антикомунизам се на неки начин током деведесетих и две хиљадитих година преобликовао у антиамериканизам. Крајем 2003. године Стејт департмент му је и званично поништио амерички пасош. Било је јасно да ће америчка влада тражити изручење од земаља у којима борави. Годину дана касније је ухапшен у Јапану због незаконитог боравка у земљи. Предстојало му је изручење Сједињеним Државама и суочавање са могућим суђењем због кршења ембарга према СРЈ 1992. године. Разматрали су се захтеви за немачким држављанством (јер је по оцу ког никада није упознао био полу Немац, међутим негирање Холокауста што је Фишер радио било је кажњиво) и југословенским. Осам месеци после затварања у затвору за илегалне имигранте у Јапану, Фишеру је било дозвољено да отпутује на Исланд, где је добио држављанство и где је и остао до смрти.²⁹²

Када је био најављен реванш-меч између Фишера и Спаског, организатору Јездимиру Васиљевићу, постављено је било питање да ли тај догађај имао за циљ да побољша имиџ до тада негативно окарактерисане власти Слободана Милошевића. Иако је Васиљевић то тада демантовао, питање заправо открива колико је чврсто била усидрена у јавном памћењу историја политичке мобилизације спорта.²⁹³ Било је јасно да би меч могао да буде велика пропагандна реклама за српску владу која се надала да ће тиме побољшати властиту репутацију, односно да ће организацијом великог међународног спортског догађаја скренути пажњу на себе. Српска влада се такође надала да ће одвратити народ од ратних страха и недаћа које су биле наметнуте међународним економским санкцијама.

²⁹¹ Edmonds, David, Eidinow, John, *Nav. delo*, str. 297.

²⁹² Isto, str. 299.

²⁹³ Vonnard, Philippe and others, *Nav. delo*, str. 183.

Као и меч у Рејкјавику 1972. године, тако је и овај меч представљао добар пример тога како је шах био више од игре, како током Хладног рата тако и у првим годинама постхладноратовске ере.

Шах се 1992. као и 1972. године налазио у самом врху новинских вести, делећи место на насловницама заједно са политичким актуелностима. Београдска штампа нам износи податке како се Рејкјавик преселио на Свети Стефан, односно како се „прошверцовао“ на Свети Стефан 1992. године услед ембарга СРЈ, тиме стављајући та два меча руку под руку у узајамном значају.²⁹⁴ Свети Стефан захваљујући том мечу више није био уцртан само на туристичкој већ и на шаховској карти света. За разлику од 1972. године, наслови у београдској штампи посвећени мечу су били далеко умеренији и неутралнији према обојици играча. Више нису нападали Фишера, јер је тај исти Фишер помогао да се чује за СРЈ у свету током ембарга. *Политика* бележи како је после своје победе на мечу, Фишер разговетно на српском језику изјавио: „Хвала лепо и довиђења!“.²⁹⁵ Фишер је својим доласком пробио медијски ембарго према СРЈ. Успео је да доведе бројне светске новинаре и на тај начин допринео да се о њој пишу и другачије приче сем оних ратних. Поред овога, својим доласком је довео до тога да је ФИДА пристала да дозволи учешће југословенске мушке и женске шаховске репрезентације у Мађарској током новембра исте године, иако су играли под заставом ФИДЕ.

²⁹⁴ Milan, I, „Šahovski zemljotres na Svetom Stefanu“, *Borba*, 1. septembar 1992, str. 25.

²⁹⁵ Ковачевић, М, „Тријумфални повратак Роберта Фишера“, *Политика*, 6. новембар 1992, стр. 16.

Закључак

У Хладном рату спорт је било место борбе у коме су били укључени и друштво и политика. Требало је на свим пољима, како на политичким, тако и на културно-друштвеним исказати предност своје идеологије. Стога, спорт је био један од главних компоненти сукоба између суперсила. Спорт је тада постао алтернативно поље усред борбе Хладног рата и један од најзначајнијих пропагандних средстава у блоковско сучељеном свету. Победе у спортским такмичењима су постале подједнако важне као победе у политичком надметању суперсила, заједно са тркама у наоружању и за освајањем свемира, поготово јер су спортске победе требале да потврде супериорност одређене идеологије. Веза између спорта и политике се огледала у политизацији спорта, кроз факторе очувања националног престижа и јачања спољне политике (поготово суперсила) кроз спортска надметања.

Много пре Хладног рата је постојала нетрепеливост између комунизма и капитализма. Ни у погледу шаха ово није било изузето. Политичко и војно ривалство суперсила се пренело са бојног поља на шаховску таблу. Шах је претворен у интелектуално бојно поље и служио је као идеалан проводник за пропаганду и медијатизацију посредничких ратова током Хладног рата. Ако би на овом интелектуалном пољу СССР надмашио Запад, то би био јак доказ супериорности совјетске културе, поготово за њене људе и симпатизере у иностранству. За СССР и комунизам, шах се показао као веома корисно политичко и пропагандно оружје, путем којег су Совјети покушали да докажу супериорност „социјалистичког човека“ над „капиталистичким“, односно супериорност своје идеологије. Парадокс се огледа у томе што је шах у СССР-у успешно служио сврхама тоталитарне државе током њеног постојања, али је на крају управо он био тај који је најавио предстојећи колапс комунизма. Посматрајући из тог угла, Сједињене Државе су се показале као далеко издржљивије, представљајући себе у светлу слободне демократске државе која се борила против комунистичке претње и то преко шаховске плоче.

Шах је веома дуго, било можда и једино поље борбе где су Совјети заиста могли да тврде да су надмашили капитализам у директно изазваној конкуренцији. Рејкјавик је било место идеолошког сучељавања. Шаховска плоча је била хладноратовска арена где се

првак слободног света борио за демократију против совјетског комунистичког апарата. Меч Фишер-Спаски многи савременици су описали као културни приказ поларизованог света. Одигравајући се током лета 1972. године на самом врхунцу Детанта, у хладном и удаљеном Рејкјавику на Исланду, „меч века“ је имао огроман утицај на пораст интересовања за шах али и на политички значај у свету. Меч је постао светска медијска сензација, заузимајући насловне стране новина и часописа широм света. Протагонисти овог меча, Американац Роберт Фишер и Рус Борис Спаски, попут ратника на бојном пољу су својим потезима на шаховској табли одсликавали борбу Американаца и Совјета, њихове тежње, циљеве, основне постулате два тотално контрасна система. Захваљујући мечу у Рејкјавику, Фишер је постао симбол независних Сједињених Држава које су га овековечиле у лику главног хладноратовског хероја. У Рејкјавику је 1972. године дошло заправо до сукоба Хладног рата, у ком су Фишер и Спаски представљали своје земље, односно одражавали тадашњу конфронтацију Истока и Запада. Дакле, представљали су директну рефлексију идеолошких супротности тога времена. Много деценија касније, више је него јасно осветљена главна чињеница да се управо преко њихових партија одсликавало директан сукоб Сједињених Држава и СССР-а. Све што се догађало током меча 1972. године у Рејкјавику је било све само не обична шаховска партија. Шах је био проткан политичким системом у СССР-у, те је губећи титулу коју су држали четврт века, од Американаца било за Совјете незамисливо и недопустиво. Стога, ФишEROVA победа није била само његова лична победа како је он то често посматрао, већ и победа Сједињених Држава. Историјски „меч века“ је заправо био Хладни рат који се водио пионима уместо ракетама, између две земље на врхунцима својих моћи. Некада је то била шаховска борба између Сједињених Држава и СССР-а током Хладног рата, а у XXI веку је то борба између Сједињених Држава, Европске уније и њихових санкција уперених против Русије.

У целом ковитлацу борби разних интересних сфера и тежњи које је Хладни рат са собом носио, ни сама Југославија током меча Фишер-Спаски у Рејкјавику није могла да изађе неокрњена без одређених „невидљивих“ последица. Југославија је дала велики допринос светском шаху. У њој је била одржана прва послератна шаховска Олимпијада (1950), Турнир кандидата, низ такмичења за светско првенство за мушкарце и жене, познати меч СССР-свет и многа друга такмичења. Тумачење са становишта да је Југославија била место где је Фишер највише уживао популарност, може да резултира

закључком да је ШСЈ ипак циљано бирао место за одигравање меча. Анализирањем свих догађаја, услед мањка извора, ми не можемо у потпуности са сигурношћу одговорити зашто је Београд изненада повукао понуду организатора меча. Могуће је да је постојала просовјетска оријентација у ШСЈ, у време меча у Рејкјавику 1972. године. У прилог томе стоји чињеница да је највећи број светских шаховских првака долазио из СССР-а и да су Југословенски велемајстори стицали своје шаховско умеће управо на достигнућима њихових великана, те да су више били окренути СССР-у, него шаховски значајно слабијем Западу. Поред ове чињенице, стоји чињеница да ми и из угла извештавања југословенске штампе о мечу, можемо потенцијално закључити да је постојала извесна могућност просовјетске климе у ШСЈ (зато што је југословенска штампа далеко више била видно наклоњена Спаском), те да су југословенски организатори сарађивали са совјетском шаховском федерацијом. На основу анализе свих догађаја ми можемо закључити да је Београд са сигурношћу желео да буде организатор меча. Међутим, вероватно да је услед совјетског притиска због Фишеровог непоштовања амстердамског споразума, Југославија сматрала да треба да се повуче и извуче из позиције у коју је била доведена. Циљ јој је био да побегне из епицентра збивања и тиме умањи могућу видну приклоњеност било којој страни. Због недостатка извора и литературе оставља се и друга могућност као тумачење, а то је да ШСЈ можда и није желео да дисквалификује Фишера, поготово јер је тај меч Југославији могао да донесе велики публицитет у свету. Уколико бисмо одвијање догађаја око меча анализирали кроз призму политичких дешавања између Сједињених Држава, СССР-а и Југославије, тешко да бисмо онда могли одговорити на питање зашто је Београд повукао понуду, утолико јер су међународни односи између ове три земље током целог XX века пролазили кроз различите периоде приближавања и удаљавања. Оно што је сигурно, јесте да је интезитет и динамику њихових односа током прошлог века пресудно диктирала политика.

Спаски је након повратка у своју земљу постао одбачен по наређењу КГБ-а, те је свој пут потражио на тлу Француске. За многе шаховске мајсторе који су живели под комунизмом, притисак да се повинују његовим правилима био је неподношљив. Једино што је било важно је да си за шаховском плочом совјетска особа, те због тога совјетски шахисти нису никада смели да забораве да играју у „црвеним кошуљама“. Одлазак шаховских мајстора који су се преселили на Запад након пада Берлинског зида (мада неки

су под притиском режима и раније отишли из СССР-а) и ублажавање ограничења путовања, био је живи доказ да је совјетски експеримент коришћења шаха као идеолошког инструмента ратовања пропао.

Двојица шаховских великана који су уједно били и представници две зарађене стране у Хладном рату, су се на крају окренула против сопствених држава, односно режима које никада нису ни подржавали. Фишеров однос са својом државом одувек је био контроверзан, са честим јавним неподржавањем националне политике своје државе. Иако 1972. године америчка администрација није у тој мери агитовала на Фишера као што је СССР на Спаског, 1992. године се десила обрнута ситуација. Фишеров однос са Сједињеним Државама се окончао оног тренутка када је прихватио позив да игра реванш-меч са Спаским на Светом Стефану и Београду, током уведених санкција Уједињених нација према СРЈ. Ако бисмо изузели економске намере Јездимира Васиљевића и владе у Црној Гори, један од главних циљева ове организације је био да се пробије прво информативна блокада што су доласком иностраних новинара и њиховим извештавањем не о рату него о мечу на простору СРЈ и успели, а потом и да се убрзано крене у скидање осталих санкција. Хтели су да прикажу свету али и народу да постоји могућност убрзаног скидања санкција, односно да санкције немају толику моћ и да се могу превазићи. Међутим, врло брзо након тога су се наде у убрзано скидање санкција распршиле, а скидање окова санкција је потрајало. Анализирајући овај догађај Фишеров долазак тумачимо као добро искоришћен моменат, јер су организатори били свесни да ће он пристати да дође у бившу Југославију, у место где је још 1958. године дошао као дечак и кренуо путем светске славе за шаховску круну. Фишер је био један од жртава санкција, који је својим доласком и гестом подршке тада угрозио своју личну безбедност и дошао у ризичан положај да дође под удар оштре казне од стране администрације Сједињених Држава, које су га због важећих санкција према СРЈ од стране Савета Безбедности, казнили са немогућношћу повратка у домовину.

Мечеви за светског првака између Фишера и Спаског, одржани током 1972. и 1992. године, заправо говоре о томе се како један исти меч али у два суште различита временска и политичка периода (хладноратовски и постхладноратовски) налазио у служби одређених политичких циљева. Док је меч у Рејкјавику служио као нека врсте трке како би Сједињене Државе и СССР исказали своју супериорност која је била праћена одређеним

политичким тежњама, меч на Светом Стефану 1992. године је служио у скроз друге политичке сврхе, односно у сврхе пробијања економске блокаде СРЈ.

Прича о јединственој улози шаха у Хладном рату, као једном од његових најзначајнијих симбола, је заправо прича о његовој улози током Руске револуције и оснивања СССР-а, преко почетка Хладног рата када су преко радија победили Совјети у мечу са Американцима, до епског такмичења на самом врхунцу Детанта између Фишера и Спаског, као и до мечева између Каспарова и Карпова који су предвидели и са собом донели изненадни и брз слом СССР-а. Међутим, и поред целокупног значаја шаха у XX веку, он је до данас постао још више маргиналан у односу на проучавање политичке историје Хладног рата. Са распадом Хладног рата, интересовање политичких идеологија за шах није нестало али је знатно опало.

Списак скраћеница

КГБ – Комитет државне безбедности

НБЈ – Народна банка Југославије

СКЈ – Савез комуниста Југославије

СРЈ – Савезна Република Југославије

СССР – Савез Совјетских Социјалистичких Република

СФРЈ – Савезна Федеративна Република Југославија

ФБИ – Федерални истражни биро

ФИДЕ – Светска шаховска федерација

ЦИА – Централна обавештајна агенција

ЦК СКЈ – Централни комитет Савеза комуниста Југославије

ШСЈ – Шаховски савез Југославије

Списак извора и литературе

1. Необјављени извори:

Архив Југославије

- Фонд 705, Шаховски савез Југославије

2. Штампана и периодика:

- Борба/Borba
- Вечерње новости
- НИН
- Политика
- Политика експрес
- Правда (руска)
- American Chess Journal
- Duga
- Oslobođenje
- Tempo
- The New York Times
- Vjesnik
- Vreme

3. Мемоарска грађа:

- Зимерман, Ворен, *Порекло једне катастрофе: Југославија и њени рушитељи*, Београд, Дан Граф, 1996.
- Тонски запис Милунке Лазаревић о мечу Спаски-Фишер из 2007. године (уступио ми га је за коришћење у истраживању и писању мастер рада новинар Радио Београда, Мирослав Нешић)

- Тонски запис који је водила Милунка Лазаревић са Борисом Спаским у марту 2007. године (уступио ми га је за коришћење у истраживању и писању мастер рада новинар Радио Београда, Мирослав Нешић)

4. Монографије:

- Гелер, Михаил, Некрич, Александар, *Утопија на власти: Историја Совјетског Савеза*, Београд, ЦИД, 2000.
- Јовановић, Мирослав, *Срби и Руси 12-21. век (историја односа)*, Београд, Народна библиотека Србије, 2012.
- Куљић, Рајко, Коковић, Драган, *Социологија и социологија спорта*, Нови Сад, Факултет спорта и физичког васпитања, 2012.
- Мијатов, Никола, *Спорт у служби социјализма: југословенско искуство 1945-1953*, Београд, 2019.
- Милорадовић, Горан, *Лепота под надзором: совјетски културни утицаји у Југославији: 1945-1955*, Београд, Институт за савремену историју, 2012.
- Николић, Коста, *Југославија, последњи дани (1989-1992)*, Београд, Службени гласник, 2018.
- Перишић, Ђорђе, *Опстанак и повратак: борба за враћање у олимпијски и светски спортски покрет 1992-1996*, Београд, Службени гласник, 2012.
- Чалић, Мари-Жанин, *Историја Југославије у 20. веку*, Београд, Сlio, 2013.
- Шаховски савез Београда, *Београд – метропола шаха*, Београд, 1997.
- Bekić, Darko, *Jugoslavija u Hladnom ratu: Odnosi s velikim silama 1949-1955*, Zagreb, Globus, 1988.
- Beošah, *Svetozar Gligorić: večiti mag šaha*, Beograd, 2003.
- D'Agati, Philip, *The Cold War and the 1984 Olympic Games. A Soviet-American Surrogate War*, PALGRAVE MACMILLAN, New York, 2013.
- Daković, Marko S, *Legende šaha 3*, Beograd, M. S. Daković, 2009.
- Dimić, Ljubodrag, *Jugoslavija I Hladni rat. Ogledi o spoljnoj politici Josipa Broza Tita (1944-1974)*, Beograd, Arhipelag, 2014.

- Dinkić, Mlađan, *Ekonomija destrukcije: Velika pljačka naroda* (dopunjeno izdanje), Beograd, Stubovi kulture, 2007.
- Doknić, Branka, *Kulturna politika Jugoslavije 1946-1963*, Beograd, Službeni glasnik, 2013.
- Dženkins, Filip, *Istorija Sjedinjenih Država*, Beograd, Filip Višnjić, 2002.
- Edmonds, David, Eidinow, John, *Bobby Fischer Goes to War* (hrvatski prevod), Zagreb, Algoritam, 2005.
- Gligorić, Svetozar, *Meč stoleća Fišer-Spaski Rejkjavik 1972*, Beograd, BIGZ, 1972.
- Golombek, Harry, *Fischer v Spassky: The World Championship 1972, 1973*.
- Gredelj, Stjepan, S onu stranu ogledala. Istraživanje promena modela komunikacije u jugoslovenskom društvu na osnovu analize sadržaja pisanja listova BORBE i POLITIKE u periodu od 1945. do 1975. godine, Beograd, Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, 1986.
- Hobsbawn, Eric, *Age of Extremes: the short twentieth century: 1914-1991*, London, Abacus, 1995.
- Johnson, Daniel, *White King and Red Queen: How the Cold War Was Fought on the Chessboard*, Boston and New York, Houghton Mifflin Company, 2008.
- Joksimović, Aleksandra, *Srbija i SAD: bilateralni odnosi u tranziciji*, Beograd, Čigoja, 2007.
- Jovanović, Vladislav, *Rat koji se mogao izbeći: u vrtlogu jugoslovenske krize*, Beograd, Nolit, 2008, str. 69.
- Jović, Dejan, *Jugoslavija – država koja je odumrla: Uspon, kriza I pad Četvrte Jugoslavije (1974-1990)*, Beograd, Samizdat, 2003.
- Kovačević, Živorad, *Amerika i raspad Jugoslavije*, Beograd, Filip Višnjić/Fakultet političkih nauka, 2007.
- Lempi, R. Džon, *Jugoslavija kao istorija: Bila dvaput jedna zemlja*, Beograd, Dan Graf, 2004.
- Levermore, Roger and Budd, Adrian, *Sport and international relations. An emerging relationship*, London, Routledge, 2004.

- Louis, Victor and Jennifer, *Sport in the Soviet Union*, Great Britain, Pergamon Press, 1980².
- Nešić, Miroslav, *Pričao mi Gliga*, Šahovski klub Beograd, 2012.
- Nešić, Miroslav, Radenović, Sandra, *Život kroz sport*, Beograd, Prosveta, 2016.
- Radenović, Sandra, *Sport I društvo: sociologija sa sociologijom sporta, sociologija sporta*, Beograd, Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja, 2017².
- Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije: 1918-1988. Knj. 3, Socijalistička Jugoslavija: 1945-1988*, Beograd, Nolit, 1988.
- Popadić, Dragan i dr, *Alatke istraživača: Metodi I tehnike istraživanja u društvenim naukama*, Beograd, Clio, 2018.
- Skempler, Grejam, *Sport i društvo: istorija, moć i kultura*, Beograd, Clio, 2007.
- Stojanović, Dubravka, *Radanje globalnog sveta 1880-2015: vanevropski svet u savremenom dobu*, Beograd, Udruženje za društvenu istoriju, 2015.
- Trifunović, Petar, *Za šahovsku krunu Spaski - Fišer*, Beograd, BIGZ, 1972.
- Vonnard, Philippe and others, *Beyond Boycotts: Sport during the Cold War in Europe (Rethinking the Cold War)*, Berlin, De Gruyter Oldenbourg, 2018.
- Vučetić, Radina, *Koka-kola socijalizam*, Beograd, Službeni glasnik, 2019⁵.
- Vudvord, Suzan, *Balkanska tragedija: Haos I raspad posle Hladnog rata*, Beograd, Filip Višnjić, 1997.
- Vujić, Džejson, *JUGO – uspon I pad najgoreg automobila u istoriji*, Beograd, Tanesi, 2014.

5. Расправе и чланци:

- Богетић, Драган, „Југославија у Хладном рату“, Историја 20. века, 2 (2008).
- Bogetić, Dragan, „Америчке анализе будућности Југославије после Тита с почетка 70-их година“, Токови историје, 1 (2012).
- Milošević, Tatjana, „Југославија и Сједињене Америчке Државе у време Детанта: susreti Josipa Broza Tita i Henrija Kisindžera 1970. i 1974.“, Историја 20. века, 2 (2018).
- Tripković, Đoko, „Враћање баланса у политици Југославије према суперсиллама крајем 60-их година 20. века“, Токови историје, 2 (2010).

- Tripković, Đoko, „Obnova političkog dijaloga na najvišem nivou između Beograda i Moskve početkom 70-ih godina 20. veka“, *Istorija 20. veka*, 3 (2011).
- Riordan, James, „Soviet Sport and Soviet Foreign Policy“, *Soviet Studies*, Vol. 26, No. 3, 1974.

6. Зборници радова:

- *READING PRIMARY SOURCES: The Interpretation of Texts From 19th and 20th Century History*, (ed.) Dobson, Miriam and Ziemann, Benjamin, New York, 2009.
- *Soviet space culture: Cosmic Enthusiasm in Socialist Societies*, (ed.) Maurer, Eva and others, PALGRAVE MACMILLAN, 2011.
- *The Cambridge History of the Cold War. Vol 1, Origins*, (ed.) Melvyn P. Leffler, Odd Arne Westad, Cambridge, Cambridge University Press, 2010.
- *The Cambridge History of Russia: Volume 3, The Twentieth Century*, (ed.) Perrie, Maureen and others, United Kingdom, Cambridge University Press, 2006.

7. Линкови:

- Ковачевић, М, „Умро Роберт Фишер“, Политика <http://www.politika.rs/scc/clanak/11289/Umro-Robert-Fiser>
- „Bobby Fischer Against The World“ <https://www.youtube.com/watch?v=V14gXuzRdp4>
- Bobby Fischer in de Dick Cavett Show 1972 <https://www.youtube.com/watch?v=zIE3CFNpZ5Y&t=3s>
- Bobby Fischer in Iceland – 45 years ago <https://en.chessbase.com/post/bobby-fischer-in-iceland-45-years-ago-15>
- „Chessboard used in Match of the Century expected to sell for £250,000“, Mirror, <https://www.mirror.co.uk/news/world-news/chess-board-used-match-century-9272651>
- Fischer - Castro, Havana 1966? Not! <http://www.kenilworthchessclub.org/kenilworthian/2006/08/fischer-castro-havana-1966-not.html>
- Grafikoni kursa dinara 1967-1999. <https://www.kursna-lista.com/istorija-kursa-dinara>

- International Churchill Society <https://winstonchurchill.org/resources/speeches/1946-1963-elder-statesman/the-sinews-of-peace/>
- „Pawn Sacrifice“ <https://www.imdb.com/title/tt1596345/>
- Schonberg, H, „Fischer Captures Chess Title As Spassky Resigns by Phone“, The New York Times <https://www.nytimes.com/1972/09/02/archives/fischer-captures-chess-title-as-spassky-resigns-by-phone-first.html>
- Schonberg, H, „Fischer vs. Spassky“, The New York Times <https://www.nytimes.com/1972/09/03/archives/psychic-murder-at-the-chessboard-encounter-at-reykjavik-boy-wonder.html>